



PŘEDNÁŠKY O BOHOSLUŽBĚ

z teologického hlediska a praxe
Církve československé husitské

TOMÁŠ BUTTA



PŘEDNÁŠKY O BOHOSLUŽBĚ

**z teologického hlediska a praxe
Církve československé husitské**

TOMÁŠ BUTTA



100 let služby Bohu
pomocí člověku
Církev československá husitská



**Přednášky o bohoslužbě
z teologického hlediska a praxe
Církvě československé husitské
ThDr. Tomáš Butta Th.D.**

Sazba a obálka: Ing. Pavel Blažek, jpb

Jazyková korektura: Mgr. Marie Jandová, Th.D.

Mgr. Jana Krajčíříková

Tisk: Josef Sedláček Sprint Servis

Počet stran: 178

Vydala Církev československá husitská v edici Blahoslav

Vydání první Praha 2020

Copyright © Tomáš Butta, 2020

ISBN 978-80-7000-168-4

*Publikace vychází k 100. výročí Českého misálu a zrodu
Církvě československé husitské.*

Na obálce užita fotografie Roberta Mekiše.

Obsah

Předmluva	7
1. K identitě liturgického slavení Církve československé husitské	9
1.1 Utváření liturgické identity ČČSH a její nové rozpoznání v kontextu naší doby	9
1.2 Jak rozuměl Liturgii dr. Karel Farský	12
1.3 Načrtnutí některých rysů liturgické identity Církve československé husitské	16
Závěrečné teze	20
2. Liturgický prostor a jeho pojetí v Církvi československé husitské	21
2.1 Charakter posvátného místa	21
2.2 Chrám přírody místem bohoslužby	23
2.3 Vztah Liturgie dr. Karla Farského a architektury	25
2.4 Ideové a teologické motivy a jejich promítnutí do podoby sborů	27
2.5 Místa vztahující se k průběhu křesťanské bohoslužby	31
2.6 Stůl Páně, kazatelna a další vybavení sboru	35
3. O bohoslužebném chlebu a kalichu s vínem ...	40
3.1 Chléb užívaný při křesťanské bohoslužbě	40
3.2 Lámání chleba jako symbolické gesto	41
3.3 Bílkovy hostie v uměleckém a liturgickém kontextu	44
3.4 Pečení Bílkových hostií a jejich užívání dnes ...	47
3.5 Z jakého materiálu byl a je zhotovován bohoslužebný kalich	48
3.6 Víno pro křesťanskou bohoslužbu	51

4. Slavení církevního roku ve svědectví liturgických knih CČSH	54
4.1 Adventní čas a s ním spojené zpěvy	54
4.2 Vánoční bohoslužby podle Českého misálu z roku 1919	56
4.3 K vývoji a podobě velikonočních obřadů v Církvi československé husitské	59
4.4 Ke dvěma zpěvům o velikonočním svatém týdnu	63
4.5 Svatodušní událost a její odezvy v Liturgii, modlitbách a písních	66
4.6 Dva středověké svátky a jejich poselství pro nás	72
4.7 Svátek Boží Trojice (Trinitatis)	72
4.8 Svátek Božího těla (Corpus Christi)	76
4.9 K úctě vůči Marii ve svědectví liturgických textů Církve československé husitské	80
5. Svědkové Páně a jejich místo ve víře CČSH	83
5.1 Připomínání Kristových svědků v liturgii během církevního roku	83
5.2 Seznamy svědků Páně a zájem o místa s nimi spojená	85
5.3 Památka knížete Václava a CČSH	88
5.4 Úvaha o historii a poselství svatováclavského chorálu	90
5.5 Svátek Mistra Jana Husa v utrakvismu a v Církvi československé husitské	92
6. K počátkům zpěvu a hudby v církvi	98
6.1 Písně a hudební projev Božího lidu podle biblického starozákonního svědectví	98

6.2 Zpěv v prvních staletích křesťanské církve a rozšíření gregoriánského chorálu	101
7. Poznámky k historii a podobě bohoslužebných oděvů	107
7.1 Původ bohoslužebných a duchovenských oděvů ve starověku	107
7.2 Kritika okázalých rouch duchovních v dějinách před reformací	108
7.3 Liturgické oděvy v české reformaci	109
7.4 Bohoslužebné oděvy ve světové reformaci a protestantismu	111
7.5 Bohoslužebný oděv v řádech a liturgické praxi CČSH	113
8. K obřadům žehnání	117
8.1 Bůh zdrojem požehnání	117
8.2 Žehnání jako dobrořečení Bohu a předávání dobra lidem	117
8.3 Požehnání v Liturgii podle dr. Karla Farského	119
8.4 Obřady s žehnací modlitbou – jejich podoba a struktura	120
Poznámky	122
Z pramenů a literatury	156

Předmluva

Předkládaná publikace je určena zejména duchovním, bohoslovcům, studentům, ale i všem dalším, kteří se zajímají o křesťanskou bohoslužbu a s ní propojenou teologickou, historickou a kulturní tematiku. Volným způsobem navazuje tato publikace na „Uvedení do bohoslužebné teorie a praxe v Církvi československé husitské“ (2005) a „Praktický liturgický projev“ (2015) se zohledněním některé novější literatury. Není míněna jako soustavná učebnice liturgiky, ale přináší přednáškové reflexe postupně přicházejících a znovu se vracejících témat, otázek a podnětů z našeho současného bohoslužebného života a praxe v Církvi československé husitské.

Zvláštní pozornost je věnována liturgickým pramenům a textům, jakými jsou Český misál z let 1919–1920, tzv. Tuháčkův misál, vydáním Liturgie podle dr. Karla Farského, bohatství modliteb i písní ve Zpěvnících. Tyto prameny mají přesah do historie křesťanské bohoslužby východní a západní tradice. Jejich poznávání nám může pomoci lépe porozumět liturgickému jednání, dějství a slavení bohoslužby v naší přítomnosti.

Tímto prakticko-teologickým pojednáním se pokouším drobným dílem přispět k hlubšímu pohledu a porozumění Liturgii podle dr. Karla Farského v jejím staletém vývoji se zřetelem k historickému pozadí i k naší církevní identitě a k inspirujícímu ekumenickému obzoru.

Červenec L. P. 2020

Tomáš Butta

1. K identitě liturgického slavení Církve československé husitské

Středem bohoslužebného a duchovního života Církve československé husitské se stala Liturgie podle dr. Karla Farského. Liturgická identita Církve československé husitské, která vychází z obecně křesťanské tradice i vlastní husitské reformační a modernistické tradice a je ovlivňována v přítomnosti konkrétní duchovenskou službou a spirituálním životem věřících. Ukazuje se současně jako aktuální úkol oboru liturgiky nově rozpoznávat a definovat naši liturgickou identitu v čase ekumenismu, mezináboženského dialogu a sekularizačního vývoje v našem prostředí.

1.1 Utváření liturgické identity CČSH a její nové rozpoznání v kontextu naší doby

Pojem identita¹, zpravidla chápán jako totožnost, stejnost, shodnost, je používán v různých významových variantách jako autentické bytí, sebepochopení, seberealizace či autoprezentace. Buď se může jednat o identitu s druhými ve smyslu shodnosti, ztotožnění se s druhým (identifikace) nebo naopak chápeme identitu ve významu vymezení se vůči druhým a zdůraznění vlastních specifik, odlišností a rozdílností.

Církev československá husitská jako novodobá křesťanská církev hledá a definuje svoji identitu od svého vzniku i v průběhu svého vývoje² v obojím významu. Od svého počátku se chtěla odlišit a definovat svoji samostatnost a svébytnost vůči Římskokatolické církvi, z níž historicky v roce 1920 vznikla, ale i vůči

pravoslaví, a také vůči evangelickým církvím. Současně z těchto zřetelně profilovaných křesťanských a církevních tradic čerpala a přejímala řadu prvků. To platí zejména o bohoslužbě Církve československé husitské, kterou je Liturgie podle dr. Karla Farského.³ Tato Liturgie, která v nové církvi nahradila římskou mši⁴, procházela vývojem, změnami a úpravami. Programově nová liturgie vychází z katolického modernismu, který formuloval své reformní úsilí též v oblasti liturgie ve spise „Obnova církve katolické v československé republice“ s požadavkem staroslověnské a české liturgie.⁵ Tento požadavek prosazovali reformní a modernističtí kněží s přesvědčením, že „*národní jazyk liturgický nutně povede k prohloubení citění a všeho života náboženského.*“⁶ Od překladu římské mše do živého národního jazyka a vytvoření Českého misálu⁷ vedla cesta Farského reformního úsilí k vytvoření vlastní bohoslužby samostatné církve. Prvopočáteční podoba Liturgie podle dr. Karla Farského je z roku 1923, respektive z roku 1924⁸, kdy byla přijata jako závazná bohoslužba pro Církev československou na 1. zasedání I. sněmu.⁹ Úprava z roku 1939¹⁰ Liturgii aktualizovala a tvořivě rozvinula v podobě proprií a hudebních částí v tzv. Tuháčkově misálu¹¹. Na druhé straně oslabila v některých částech původní Farského trojiční a christocentrický charakter¹². Farského modlitba ke Kristu¹³ před přijímáním byla nahrazena modlitbou k Bohu Otci¹⁴ a byla vynechána výpověď o Kristově Božím synovství. Současná užívaná podoba Liturgie podle dr. Karla Farského je v notové verzi z roku 2004¹⁵ s bohoslužebným řádem z roku 1971.¹⁶ Její aktuální beznotové znění včetně

modliteb duchovního se nachází v Bohoslužebné knize s Ekumenickým lekcionářem řady A, B a C, vydané ve třech dílech v letech 2013–2015¹⁷.

Liturgie podle dr. Karla Farského vychází z liturgických tradic západních – římské mše, je obohacena částmi a prvky z východní pravoslavné Liturgie sv. Jana Zlatoústého, ale i z evangelické bohoslužby svým důrazem na zvěstování Božího slova a jeho aktualizaci v kázání i na společný zpěv duchovních písní. František Kalous charakterizoval Farského Liturgii tak, že „*přidržuje se římského způsobu, již obohacuje prvky pravoslavnými i evandělickými, ale tak, že vše tvoří organický samostatný celek.*“¹⁸ Karel Farský zachoval v Liturgii základní formální strukturu římské mše, obohacuje ji prvky z modlitebního odkazu východní liturgie a vkládá do ní vlastní tvořivé invence v modernistickém stylu. K evangelické bohoslužbě se přiblížila vlivem protestantské teologie Božího slova v období zejména po druhé světové válce svým podtržením služby slovem a role kázání, aniž by tím ovšem ztratila svůj specifický vlastní charakter, daný svým původem v katolickém modernismu a zakotvením v mešní a svátostné zbožnosti. Je to zřejmé i ze studií, ve kterých se představitelé tzv. biblické teologie či teologie Božího slova – teologové Církve československé husitské, předně teolog Zdeněk Trtík, věnovali intenzivně právě liturgické tematice a výkladu svátosti večeře Páně slavené a přijímané v rámci bohoslužby.¹⁹

Významný liturgista Církve československé husitské prof. Milan Salajka hovořil o tzv. „ekumenickém principu“. Je tím míněno obohacování vlastní boho-

služby prvky z pramenů a bohatství ekumenického dědictví. Tato ekumenická otevřenost Církve československé husitské, k níž dochází od 60. let 20. století, měla vliv na pohledy na vlastní bohoslužbu a na snahy o její reformu a obnovu. „Ekumenický liturgický princip“ však neznamená podle M. Salajky zbožnost, v níž jde o „*těkavé ochutnávání a konzumování kdekoli a čehokoli, je to sdílení ve společenství, jemuž jsme se odevzdali*“.²⁰

Současnou dobu můžeme charakterizovat nejen jako dobu ekumenismu, ale spíše jako čas širšího mezináboženského dialogu. I přes postupující sekularizaci v našem prostředí se projevuje zvýšený zájem o spiritualitu a o mystiku. V multináboženském a v multikulturním prostředí globálního světa se ukazuje významné znovunacházení společných křesťanských kořenů, respektive židovsko-křesťanských kořenů v jejich pestrosti a rozmanitosti. „*Křesťanskou odpovědí pro zítřek bude opět najít a aktualizovat nesmírné duchovní bohatství křesťanství*“.²¹ Specifičnost Církve československé husitské v oblasti liturgie nemusí být ve spektru soudobého křesťanství chápána vzhledem k tradičním profilovaným bohoslužebným útvarům podezřele jako nedostatek, ale spíše naopak jako obohacení a příspěvek do duchovního bohatství křesťanství.

1.2 Jak rozuměl Liturgii dr. Karel Farský

I přes různé liturgické tvary, které jsou výsledkem inovací, jako například songové bohoslužby nebo další bohoslužebné formy místně uskutečňované, včetně tzv. Druhé liturgie²², zůstává základní bohoslužbou

Církev československé husitské Liturgie podle dr. Karla Farského. Tato Liturgie podle dr. Karla Farského tvoří střed bohoslužebné a duchovní identity Církve československé husitské.

Karel Farský se k liturgické tématice vyjadřoval příležitostně ve spisech²³, kázáních²⁴ a korespondenci. Významným pramenem pro poznání názorů prvního patriarchy dr. Karla Farského a jeho pohledů na bohoslužebnou problematiku v Církvi československé (husitské) je jeho rukopis s názvem „Liturgie“. Jedná se o poznámky k přednášce o liturgii k novosvěcencům z roku 1925. Její rukopis se dochoval zásluhou Františka Kalouse a později byl otištěn v Náboženské revue.²⁵ Poznáváme zde zcela zřetelně, že pro Farského je středem Liturgie Ježíš Kristus a jeho oběť na kříži. Tato skutečnost má být zviditelněna i obrazem Ježíše Krista a centrálním umístěním symbolu kříže. *„Nemá nikdy scházeti buď na stěně v pozadí oltáře za knězem, nebo na samém oltářním stole zpodobení Krista, jehož oběť si liturgii zpřítomňujeme. Na stěnu hodí se větší obraz nebo kříž, na oltář do popředí tváří k obecenstvu malý stojatý křížek“*.²⁶ Na rozdíl od protestantské bohoslužby²⁷ byl Farským zachován v liturgické terminologii tradiční pojem „oběť“.²⁸ V modlitebních textech se vyskytuje opakovaně slovo o Ježíšově utrpení a oběti a první ze tří částí bohoslužby vztahující se ke svátosti večeře Páně se nazývá „Obětování“. V modlitbě před zpřítomněním večeře Páně zaznívá motiv lidského utrpení, které je dáváno do vztahu ke Kristu a k jeho oběti: *„A to všechno utrpení naše vezdejší ať posvěceno stejným údělem Jezu Krista, Pána našeho, vzbudí*

v nás všech něžný ohlas soucitu a lásky a co oběť Tobě milá svolá milost tvou na nás.²⁹ A v modlitbě sjednocení je o Ježíši Kristu řečeno, že „v oběť vynaloživ celou sílu duše, co jí v synu člověka jen býti utajeno může“ a zaznívá proklamace jeho jedinečné oběti přinášející spásu: „Budiž, Bože, dosti oběti té čisté, slavné, neposkvrněné a zlému konec“.³⁰ Zde je ohlas formulací z kánonu z římské mše: „oběť čistou (*hostiam puram*), oběť svatou (*hostiam sanctam*), oběť neposkvrněnou (*hostiam immaculatam*)“.³¹ Farský tradiční liturgický pojem „oběť“ chápal a vykládal specifickým způsobem jako „zpřítomnění“ oběti Ježíše Krista a ochotu člověka dát do služby Bohu sebe a své schopnosti.

Na svém počátku převzala Církev československá husitská řády z Římskokatolické církve se stěžejní zásadou „svobody svědomí“ a v případě bohoslužby se zásadou „dobrovolnosti“ v účasti.³² Přes tuto větší volnost a variabilnost se však Farský stavěl proti liturgické libovůli a kladl důraz na jednotnost a řád liturgické služby. „Omylem nebo spíše hrubým nedopatřením jest domněnka značně rozšířená mezi duchovenstvem, že bohoslužebný řád je soukromou záležitostí toho kterého duchovního, že každý duchovní může si konati bohoslužby, jak uzná za dobré“.³³ Za závazný řád a podobu Liturgie považuje takové, které byly přijaty na sněmu.³⁴

Liturgie má podle něho koinonický a dialogický charakter. „Nová liturgie předpokládá vůbec ustavičnou vzájemnost mezi knězem a obecnstvem namnoze si vespolek odpovídající“.³⁵ Charakteristické je pro Farského liturgii, že ji slaví a koná společenství a není

záležitostí jen kněze. Nepostradatelné pro liturgickou službu je proto společenství, třeba i méně početné (Mt 18,20). Liturgie vyžaduje dialog, rozhovor, vztah, neboť její pevnou součástí je zvěstování evangelia jako slovo předávané druhému. Předpokladem Liturgie je na jedné straně jak vztah k Bohu skrze Ježíše Krista, tak i na druhé straně vztah k člověku, respektive vzájemné vztahy společenství v Duchu svatém. Neboť její součástí je dělení se o chléb (lámání) a vzájemné podávání z kalicha (L 22,17). Nezastupitelný význam má společná modlitba, která je pod zvláštním Kristovým zaslíbením (Mt 18,19).

Farského přístup k bohoslužbě se vyznačuje otevřeností vůči tvořivému a uměleckému rozvíjení liturgického života po stránce stavební, hudební i liturgických oděvů. *„Výrazem puritánství CČS není a nebude. Spíše naopak, bohoslužebné roucho dojde časem uměleckého vývoje směrem ke světlosti a radostnosti a jen umělecká netvořivost doby jest příčinou, že církev musí spokojovati se se základním nejjednodušším útvarem roucha – podobně jako ve svém stavitelství, pěvectví atd.“*³⁶ Církev československá husitská se vyznačovala v prvních desetiletích velkou stavební činností, ale i četnými kulturními aktivitami (pěvecké sbory, umělecká tvorba, divadlo). Období dvojí totality a tzv. normalizace, až na výjimky, zastavilo slibné počáteční hledání o vystižení vlastní identity v podobě umělecké tvořivosti a přineslo v kulturním a uměleckém rozvíjení křesťanské bohoslužby spíše stagnaci určenou praktikismem a účelovostí danou nedostatkem finančních prostředků pro hodnotnější díla, ale i malou umělec-

kou invencí a nápaditostí v oblasti liturgického umění. Liturgie vždy souvisela s uměním a tvořivostí, a v čase označovaném jako „vizuální kultura“ je nezbytným požadavkem sdělení slovem doprovázet obrazovou imaginací. Pro liturgické umění platí kritéria umělecké a řemeslné kvality, ale i síla zvěstné myšlenky a její teologicky zdůvodnitelná oprávněnost ve vztahu k evangeliu Ježíše Krista a duchovním hodnotám Bible a tradice křesťanství. Z poznámek k Liturgii poznáváme, že modernisticky orientovaný teolog Karel Farský odmítá sakramentálně-magické pojmání bohoslužebných předmětů a úkonů, když říká: *„Kalich i paténa jsou pouze nádoby. Proto nemají s nimi býti konány úkony zdánlivě magické, jako by byly něco posvátného a mysticky účinného. Výjimečně lze kalichem žehnat. Ale lidu musí být smysl tohoto úkonu vyložen“*.³⁷ Toto Farského zřetelné odmítání rituálního legalismu, magičnosti a zpředměťování náboženských představ za účelem manipulace s nimi neznamená, že nemáme v současném liturgickém životě a praxi Církve československé husitské rozvíjet způsoby neverbální komunikace. Tato komunikace prostřednictvím viditelných znamení a názorných symbolů je žádoucí, avšak ve spojení se slovem.

1.3 Načrtnutí některých rysů liturgické identity Církve československé husitské

Pokusme se naznačit některé rysy identity Církve československé husitské týkající se jejího liturgického a spirituálního života. Jedním z rysů bohoslužby Církve československé husitské jako novodobé husitské

církve je vyváženost části zvěstování a svátostné části. Historickými předpoklady této vyváženosti je husitská (utrakvistická) bohoslužba³⁸, v níž mělo důležité postavení jak čtení z Písma a kázání v mateřském jazyce, tak i přijímání svátosti večeře Páně pod obojí způsobou, podle čtyř pražských článků.³⁹ Tím se utrakvistická bohoslužba lišila od bohoslužby Jednoty bratrské, která byla protestantskou bohoslužbou slova a večeře Páně se vysluhovala příležitostně.⁴⁰ Teologickým zdůvodněním této vyváženosti a vzájemnosti slova a svátosti večeře Páně v bohoslužbě Církve československé husitské je jedno Boží slovo neboli Boží zjevení, které je obsahem jak zvěstování, tak i svátosti. „*Svátost se od kázání neliší svým obsahem, jímž je Slovo Boží*“.⁴¹ Bůh se zjevuje skrze své Slovo, jak ve zvěstování i ve svátosti. V bohoslužbě není středem kázání nebo eucharistie, ale Ježíš Kristus, který je přítomen ve svém slově skrze zvěstování a jako obětovaný a vzkříšený prostřednictvím svátostného jednání. Boží spásné sebedělení a sebedílení v Ježíši Kristu se mocí Ducha svatého uskutečňuje ve slovu a ve svátosti.

Dalším rysem Liturgie podle dr. Karla Farského je její syntetický charakter. Karel Farský měl na mysli liturgii, která by odrážela pravou katolicitu církve založenou na evangeliu Ježíše Krista. Tvoří syntézu liturgických prvků východních, západních a evangelických (reformačních) a přesto je samostatným organickým celkem. Propojují se v ní liturgické tradice západní a východní. Pramenná spojitost Liturgie dr. Karla Farského s pravoslavnou východní liturgií vynikla překladem do církevně slovanského jazyka v roce

1963.⁴² Kulturně-historickým předpokladem je, že území Čech a Moravy se nachází v místě střetávání kultur západu a východu. Cyrilometodějská tradice s rozvíjenou staroslověnskou kulturou, nacházející se mezi Byzancí a Římem a jejich vlivem, je toho dokladem. Zájem římskokatolických teologů o východní spiritualitu představuje zvláště dílo kardinála Tomáše Špidlíka.⁴³ I současná mše Římskokatolické církve je obohacována při některých příležitostech prvky z pravoslavné východní a staroslověnské tradice.⁴⁴ Na čerpání z různých liturgických tradic západních i východních je založena spiritualita Taizé oslovující v široké míře mladou generaci. I přes tento syntetický charakter, kdy dochází ke spojování východních a západních tradic, tvoří Liturgie podle dr. Karla Farského svébytný celek a typ specifické křesťanské bohoslužby novodobé husitské církve.

Třetím rysem přístupu k liturgické službě v Církvi československé husitské je odmítnutí sakramentálně-magického pojetí⁴⁵ předmětů a úkonů. Gesta a úkony mají být doprovázeny srozumitelnými slovy, neboť gesta a rituály bez srozumitelných slov a vysvětlení jsou na úrovni magického působení. Proto sehrává významnou roli při slavení Liturgie a konání obřadů srozumitelné slovo biblické zvěsti. Liturgické předměty a úkony slouží biblické zvěsti. Jsou to znamení a symboly, které se podílejí na duchovní, neviditelné a transcendentní realitě – na svatém živém Bohu. Náboženské symboly⁴⁶ duchovní realitu přibližují, odkrývají a zobrazují, ale neztotožňují se s ní v úplnosti. Tato účast symbolů na svatém není identitou. V okamžiku, kdy by dochá-

zelo ke ztotožnění symbolu s duchovní realitou, ke které odkazuje, stává se symbol modlou.⁴⁷ Bohoslužba je dynamickým dějstvím osobní víry vyjadřované slovní komunikací a jednáním věřících ve vztahu k osobnímu Bohu v Ježíši Kristu. Toto personalistické a koinonické pojetí založené na nepředmětných osobních vztazích věřících k Bohu v Ježíši Kristu patří k charakteristickým znakům Liturgie Církve československé husitské.

Za čtvrté pro Církev československou husitskou jsou charakteristickými rysy střídmosti, střízlivosti, neokázalosti a jednoduchosti, které se mají projevat v bohoslužbě naší církve i v užívání liturgických oděvů i v prostoru a jeho zařízení a výzdobě. Tuto zásadu vyslovuje již na sněmu v roce 1924 František Kalous v „Řádu bohoslužebném“. V CČS má vládnout „jednoduchost, čistota a prostota, která vede k duchovnímu životu bez vnější okázalosti.“⁴⁸ Husitská reformace reagovala na přebujelou středověkou vnější okázalost tehdejších kostelů a projevů zbožnosti inklinující k pověřivosti a magičnosti. Podobně i modernisté – první kněží CČSH měli kritický postoj vůči projevům barokní zbožnosti. I přes důraz na prostotu a střízlivost v napodobení vzoru prvotní církve nebyli utrakvisté a ani luteráni představiteli obrazoborectví, ale navazovali na předcházející tradici a dávali prostor novým liturgickým a uměleckým dílům včetně oltářů, obrazů a soch.⁴⁹ V utrakvismu byl obraz významným komunikačním médiem. Jednoduchost a prostota je jistě správným požadavkem úpravy liturgického prostoru Církve československé husitské. Na druhé straně není vázán tento požadavek výlučně na naši církev, nýbrž

spíše je vlastní těm, kteří náležejí ke kalvínskému proudu reformace. Také liturgické hnutí v římskokatolické církvi se v novodobé církevní architektuře projevuje trendem větší jednoduchosti a objevením prázdnoty jako znamení a zkušenosti přítomnosti Boha.⁵⁰ Prázdnota a odstraňování viditelných zpředmětnění náboženských představ předcházejících generací věřících nemůže být samo o sobě cílem a řešením. Naopak je v současnosti potřeba dát větší prostor imaginaci a tvořivosti a posílit tak komunikaci prostřednictvím liturgických symbolů a uměleckých děl, která ob stojí svojí duchovní hodnotou a kvalitou před biblicko-teologickými a uměleckými kritérii.

Závěrečné teze

Identita není ničím statickým, ale naopak velmi dynamickým. To můžeme sledovat v případě bohoslužebného života Církve československé husitské od počátku až po současnost. Jeho ústřední linii tvoří Liturgie podle dr. Karla Farského.

Tento specifický typ křesťanské bohoslužby vychází historicky z modernistického reformního hnutí a jeho programu srozumitelnosti. Spojuje prvky římskokatolické mše, východní pravoslavné liturgie i evangelické bohoslužby. Liturgická identita CČSH s důrazem na kázání Božího slova i svátost večere Páně navazuje na odkaz utrakvismu a české reformace.

Určující pro bohoslužbu Církve československé husitské je její christocentrický a pneumatický princip. Z hlediska porozumění jejímu tajemství je pro CČSH charakteristický biblický a teologický personalismus.

Identitu bohoslužby jako živého duchovního dialogu mezi Bohem a člověkem spoluutváří její řád, liturgické texty, jazyk, její styl, teologické porozumění, její vedení liturgem – duchovním i víra a zbožnost těch, kteří se na ní aktivně podílejí.

2. Liturgický prostor a jeho pojetí v Církvi československé husitské

Od svého počátku navazuje Církev československá husitská v naplňování svého poslání na předcházející takřka dvoutisíciletou křesťanskou tradici a usiluje o její aktualizaci z hlediska modernistického a reformačního přístupu. Projevuje se to zřetelným způsobem právě v jejím liturgickém životě. Specifický bohoslužebný a spirituální život novodobé husitské církve se viditelně odráží i v pojetí místa a prostoru pro bohoslužbu a v architektuře vlastních sakrálních staveb vznikajících ve městech a obcích v prvních desetiletích jejího trvání. Tyto stavby nových sborů z času první republiky vznikaly zejména obětavostí věřících a podporovatelů a v dialogu a spolupráci s architekty a staviteli.

2.1 Charakter posvátného místa

Jako biblické a dějinně-náboženské předpoklady pro podobu a pochopení církevních staveb a prostoru⁵¹ pro křesťanskou bohoslužbu bývají zpravidla uváděny tři – jeruzalémský chrám,⁵² židovská synagoga⁵³ a starověký dům.⁵⁴ První starozákonní předobraz křesťanského kostela je místem, kde zaujímá svoji rozhodující

roli oltář pro přinášení obětí. Tento chrám vybudovaný k počtě jediného Boha Hospodina v Jeruzalémě zanikl a s ním i náboženský systém přinášených obětí židovskými kněžími. Ježíš Kristus přinesl oběť jednou provždy (Žd 9,1-14), a její rituální zpřítomňování se stalo ústředním obsahem křesťanské bohoslužby. Druhé místo pro shromažďování věřících – synagoga má své určení pro čtení posvátných textů, jejich výklad a modlitby (L 4,16-27; Sk 13,14-44). A třetí – starověký obytný dům je místem společného jídla a společného života (Sk 2,46). Právě dům jako dům církve (*domus ecclesiae*) se stal vlastním autentickým prostorem v prvokřesťanství.⁵⁵

V tomto trojím zaměření náboženské stavby se projevují i základní funkce křesťanského chrámu v pojetí historického i soudobého křesťanství. Chrám v pravoslaví a římském katolicismu je místem, kde se předně vše koncentruje k mysteriu oběti Ježíše Krista ve svátosti eucharistie odehrávající se ve spojitosti s kněžími v prostoru za ikonostasem či v presbytáři. Protestantismus od doby reformace staví chrámy především jako prostor pro shromáždění věřících, kteří naslouchají čtení z Bible a výkladu Božího slova. A prvokřesťanský dům se stal inspirací pro bratrské sdílení a rodinné společenství církví vyznavačské povahy, ale stal se podnětem i pro budování komunitních center multifunkčního rázu umožňujících rozvíjet aktivní život křesťanů jak ve sváteční, tak i všední dny.

Křesťanská stavba je tradičně chápána jako svaté či posvátné místo (*locus sacer*). Je to zvláštní a jedinečné místo, kde se člověk může setkávat s Bohem a zakou-

šet jeho přítomnost (Ž 43,3-4). Avšak posvátné místo bylo charakteristické již pro pohanské chrámy, kde se nacházelo zvláštní a oddělené místo pro božstvo (řec. *naos*, lat. *cella*). Chápání posvátného místa v Církvi československé husitské však není statické a toto místo není oddělené od profánního života a prostoru, jak se to projevuje v historickém východním i západním křesťanství. Posvátným či svatým místem se v pravém významu stává prostor okamžikem, kdy se v něm slaví liturgie.⁵⁶ V tomto smyslu může být jakýkoliv prostor, kde se koná křesťanská bohoslužba, posvátným. Mizí tak rozdíl mezi posvátným a profánním. Boží přítomnost není již vázána na konkrétní vysvěcené místo, ale především na společenství věřících slavící liturgii. „*Sakrální prostor je tam, kdekoli se shromažďuje liturgující církev.*“⁵⁷ S tímto zdůrazněním vzájemného vztahu společenství věřících a bohoslužebného místa se setkáváme i v názorech na chápání liturgického prostoru v Římskokatolické církvi po II. vatikánském koncilu (1962-1965).⁵⁸ Nikoli budova (kostel) posvěcuje bohoslužebné shromáždění, nýbrž shromažďovacímu prostoru dodává vznešenost shromážděná obec a liturgie, kterou v něm tato obec slaví.⁵⁹ Boží přítomnost není předmětná, ale je personální. „*Bůh je Duch a ti, kdo ho uctívají, mají tak činit v Duchu a v pravdě*“ (J 4,24). Otevřené pochopení posvátného (sakrálního) prostoru je od počátku vlastní Církvi československé (husitské).

2.2 Chrám přírody místem bohoslužby

V počátečním období od roku 1920 se konaly bohoslužby Církve československé husitské jak v římskokatolické

tolických kostelích, kde to bylo po určitý čas ještě možné, tak i v českobratrských kostelích, které jí k tomu byly evangelickými spolubratry poskytnuty. Bohoslužby spontánně rozvíjející se nové církve se na mnoha místech konaly ve světských prostorách, jakými byly sály radnic, hostinců, školních místností a dalších. Místem pro bohoslužbu se stala příroda a shromáždění věřících se uskutečňovala pod širým nebem. Toto „vyjití“ z vysvěcených míst kostelů a kaplí do profánního prostředí bylo zdůvodňováno tím, že Ježíš nevyučoval jen v chrámu (Mk 14,49) a v synagogách (Mt 4,23), ale jeho učitelská a mesiášská činnost se uskutečňovala i v přírodě, kdy kázal na hoře (Mt 5,1-2), na opuštěném místě se modlil (Mk 1,35) a sytil zástupy (Mk 6,30-44). Současně byla živá historická vzpomínka a příklad bohoslužby středověkých husitů shromažďujících se pod širým nebem v čase poutí na hory za Božím slovem a za svátostí večere Páně vysluhovanou podobojí způsobou. Jistou roli sehrála i osvícenská zbožnost soustředěná na přirozené Boží zjevení v přírodě a v nekonečném světě, který člověka obklopuje a naplňuje údivem. Celý vesmír a prostor přírody je pochopen jako Boží chrám.

Bohoslužebná shromáždění konaná v přírodě jako v „Božím chrámu“ byla doporučována i v Bohoslužebném řádu ČČS na prvním sněmu Církve československé (husitské) v roce 1924. Liturgie se koná *„na každém místě, kde se přítomní shromažďují v duchu a v pravdě... Doporučuje se konat dle vzoru našich otců i na tichém místě ve volné přírodě.“*⁶⁰ *„Bohoslužby naše se konají na místě smluveném buď volně v přírodě nebo v chrá-*

*mech CČS, které CČS nazývá sbory.*⁶¹ Liturgie může být sloužena a slavena kdekoli, není vázána na žádné konkrétní místo. Přesto je pro pravidelná shromáždění nezbytný vhodný prostor. Liturgie potřebuje chrám. Církev potřebuje ke svému životu a službě odpovídající zázemí a prostor. O významu chrámu pojednává dr. Karel Farský ve své Postile ve spojitosti s modlitbou a bohoslužbou: *„Bylo by zbytečné dokazovat, že k tomu je potřebí vhodné místnosti. Za letní pohody stačí a jest zcela vhodný k tomu „chrám přírody“.* *Ale naše příroda je někdy nevlídná. Ježíš kázával také v přírodě. A činil by tak i dnes. Ale být u nás, potřeboval by i on po většinu roku místnosti uzavřené, přístřeší, sálu, chrámu, stavěného rukama lidskýma. Není nám cílem mít chrám, mít bohoslužby. Nýbrž jen prostředkem k cíli, školou k životu všednímu, jemuž se v neděli máme učit.*⁶² Farský říká: *„CČS podržela obřad...Tím je nutnost bohoslužeb a míst bohoslužebných, chrámu čili sborů.*⁶³

2.3 Vztah Liturgie dr. Karla Farského a architektury

Po neúspěšné snaze užívat nebo spoloužívat k české liturgii historické římskokatolické kostely,⁶⁴ se zdůvodněním, že se jednalo v předbělohorském období o kostely vesměs utrakvistické, se vydala Církev československá (husitská) cestou budování nových vlastních staveb a hledání nového vyjádření bohoslužebného místa a podoby kostela.⁶⁵ Pozoruhodně se rozvíjející výstavba nových kostelů souvisí s rozvojem novodobé architektury v Evropě a s pokrokem ve stavebnictví s možností nových konstrukcí a materiálů.⁶⁶ Současně

má vnitřní úzkou spjatost právě s liturgií, neboť hlavní funkce kostela je liturgická.⁶⁷ Sakrální stavba se stává viditelnou manifestací teologického pojetí liturgie a církve. Jako u člověka jeho vnějším projevům odpovídají vnitřní postoje a myšlenky, tak i symbolickému poselství sakrální stavby odpovídá liturgie.⁶⁸

Modernističtí kněží, kteří stáli u zrodu Církve československé husitské, vycházeli z prostředí katolických kostelů s barokní úpravou odpovídající tridentské mši s centrálním zaměřením k nejsvětější svátosti na oltáři. V první fázi liturgické reformy utvořením a vydáním tzv. Českého misálu dr. Karlem Farským došlo k překladu římské mše do českého jazyka,⁶⁹ kterému nadále odpovídalo beze změny prostředí stávajících římskokatolických kostelů. Postupně dochází k většímu odklonu od římské mše, pro niž je charakteristické soustředění úcty na předpodstatnění (transsubstanciaci) v prostoru kostela či kaple rozdělené na část pro kněze a na část pro věřící laiky. Vlastní výstavba nových sborů Církve československé husitské započala po skončení dořešení tzv. pravoslavné krize a až po vydání Liturgie dr. Karla Farského a jejím přijetí na sněmu roku 1924.⁷⁰ Liturgie dr. Karla Farského⁷¹ vycházející z pramenů pravoslavných, katolických i reformačních nahradila v Církvi československé (husitské) užívaný doslovný český překlad římské mše podle Českého misálu z roku 1919, ale i Liturgii sv. Jana Zlatoústého, která byla slavena duchovními pravoslavné orientace v čele s Matějem Pavlíkem – biskupem Gorazdem od roku 1921.⁷² Farského pojetí bohoslužby a svátosti večeře Páně jako zpřítomnění Ježíše Krista ve společenství věřících

mělo přímý vliv na místo, kde se bohoslužby konaly. Liturgický prostor byl pochopen jako „sbor“ s novým řešením kněžiště (presbyteria).⁷³ Farského liturgická tvorba, přijatá na I. sněmu církvi v roce 1924, měla bezprostřední dopad i na pojetí liturgického prostoru, jeho uspořádání i výzdobu. To se následně projevuje i v liturgických řádech,⁷⁴ ale i směrnicích pro stavby nových sborů a jejich vnitřní výzdobu.⁷⁵ Pro pojetí liturgického prostoru v Církvi československé husitské se staly určujícími vedle ThDr. Karla Farského i názory a svědectví duchovních Františka Kalouse, Vilibalda Růžičky a dalších. Z hlediska architektury a umění jsou to pak zejména příspěvky Ing. Miroslava Kouřila. Z pohledu liturgického a teologického se tematikou zabýval teolog prof. Otto Rutrle, který také ve spolupráci s Alenou Kaňákovou vydal publikaci o sborech s jejich četnými fotografiemi.⁷⁶

2.4 Ideové a teologické motivy a jejich promítnutí do podoby sborů

Církev československá, vycházející z hnutí modernismu, byla otevřena nové době a kladla zřetel na novodobou kulturu, která měla být konfrontována s Kristovým evangeliem a jím obohacována a prostoupena. V prvním článku v Ústavě ČČS přijaté na sněmu v roce 1931 je vysloven program „*naplnit současné snažení mravní a poznání vědecké duchem Kristovým*“. Tato církví požadovaná modernost a otevřenost vůči vědě a nové kultuře se projevuje zjevně i v její architektuře. Nové chrámové sbory Církve československé měly odpovídat „*ideji a potřebám církve nové doby s použitím*

*technických vymožeností moderní vědy i náběhů k vytčení nových směrů uměleckých.*⁶⁷ V církevní architektuře meziválečného období,⁷⁸ jejíž významnou součást tvoří právě sbory Církve československé (husitské)⁷⁹, se rozvíjí konstruktivismus a funkcionalismus se zdůrazněním funkce, konstrukce, materiálu, jakým je železo, sklo a beton.

Modernismus jako obnovné náboženské a kulturní hnutí přesto nezamítá tradici. Chce ji však nově interpretovat a modifikovat vzhledem k přítomné době. Návaznost a vztažnost k tradici dokládá zřetelně kostel v Praze 6 – Dejvicích, který byl vybudován v ústředí církve ve spojení s kolejí pro bohoslovce. Je považován za nejvíce historizující a konzervativní stavbu dvacátých let 20. století.⁸⁰ První návrh tohoto sboru byl ještě ovlivněn pravoslavnými tendencemi s oddělením místa pro duchovní od loďe pro věřící. Karel Farský nechal původní románský návrh architekta Jiřího Stibrála přepracovat ve stylu vladislavské gotiky,⁸¹ připomínající dobu české náboženské reformace. Tento živý poměr a tvůrčí přístup k tradici se projevuje i v adaptaci a úpravě převzatých historických staveb, původně římskokatolických⁸² i pravoslavných kostelů,⁸³ též synagog⁸⁴ a kostelů německé evangelické církve.⁸⁵

Heslem vyjádřeným teologem Karlem Statečným na I. sněmu ČČS v roce 1924 se stalo „*dokončit reformaci českou*“, ve smyslu ideového navázání na toto období českých dějin od 15. až do počátku 17. století. Toto ideové zaměření se odráží v označení, vizuální symbolice, pojmenování a výzdobě nově budovaných kostelů. Všeobecně se uplatnil název „sbor“. Jak je uvedeno v Bo-

hoslužebném řádu z I. sněmu: „*Budova bohoslužebná, kde se bohoslužba koná, jmenuje se podle vzoru starých našich předků českobratrských „sbor CČS.*“⁸⁶ Staročeské slovo „sbor“ či „zbor“ ve smyslu kolektivního sdružování má své hojné užití v české reformaci⁸⁷ a setkáváme se s ním u Mistra Jana Husa, a zvláště v Jednotě bratrské.⁸⁸ Reformační symboliku představuje znamení kalicha,⁸⁹ který je spojován především se středověkým husitstvím a jeho náboženským programem. Nejčastějším pojmenováním staveb Církve československé husitské se stalo „Husův sbor“. I v této skutečnosti můžeme spatřovat návaznost na středověké utrakvisty, kteří označovali některé kostely právě Husovým jménem.⁹⁰ Další sbory mají nejrůznější pojmenování z obecné křesťanské tradice, nesou však také označení právě po postavách z doby české reformace.⁹¹

CČSH je především křesťanskou církví, jejímž podstatným projevem je právě bohoslužba, která tvoří střed jejího duchovního života. Bohoslužba je tvořena pravidelným výkladem Božího slova z Bible, modlitbou a slavením večeře Páně. Proto je v centru každé stavby nových sborů zvláštní prostor pro bohoslužbu, nazývaný jako „liturgická síň“.⁹² Současně se církev neomezuje na nedělní a sváteční bohoslužby, ale rozvíjí své činnosti v různých dalších oblastech, ať již kulturních, vzdělávacích nebo sociálních, ke kterým potřebuje prostory. V Církvi československé se uplatňuje idea „církevního domu“.⁹³ Jakkoli tato myšlenka působí moderně a progresivně, má přesto hluboké biblické i dějinné opodstatnění, neboť autentickým shromaždištěm prvňích křesťanů byl právě dům (*oikos*) ve smyslu budovy,

ale též rodiny. Podle Miroslava Kouřila církevní dům – sbor není „kostelem“ ve smyslu nazírání, který vychází z historie a z tisícileté tradiční formy. Má být domem, v němž se soustřeďuje veškerý život náboženské obce. Tedy nejen místem modliteb – tomu slouží liturgická síň – ale současně místem intenzivní práce náboženské obce po všech stránkách.⁹⁴ Naplňuje úkoly duchovní, výchovné, administrativní, sociální a kulturní. V církevním domě se proto nacházejí místnosti pro setkávání dětí a mládeže, pro přednášky a vzdělávání dospělých, kanceláře pro duchovní a rady starších, byty pro faráře a sborovníka (kostelníka), knihovna, místnost pro dobrovolné sociální pracovníky, ale i divadelní sály pro dramatické umění či koncerty. Součástí církevního domu měl být i prostor kolumbária (síň vzpomínek)⁹⁵ či urnový háj (park vzpomínek) ve venkovním přírodním prostranství. Přes rozmanitost zaměření církevní služby a práce jsou podstatou církve její úkoly duchovní.⁹⁶

Církev naplňuje své poslání a úkoly ve společnosti, proto je jejím charakteristickým rysem otevřenost vůči ní. Veřejný charakter církve a jejího působení výmluvným způsobem dokládá viditelnost její stavby (Mt 5,14). Tato zásada viditelnosti se projevuje v architektuře nových sborů Církve československé tím, že byl doporučen požadavek, aby se stavba uskutečnila na volném prostranství, kdy nemají být v blízkosti jiné stavby.⁹⁷ K církevní stavbě náleží věž, jak dokládají architektonické návrhy i realizace staveb té doby. Důraz byl také položen na dostatečně vysoké a z různých stran viditelné věže se specifickým symbolem církve, kterým je kříž a kalich.⁹⁸

Dalším znakem pochopení veřejného charakteru církevní stavby je slyšitelnost v podobě zvonů, na které mělo již od počátku být pamatováno při stavbě věže a její dostatečně nosné konstrukce.⁹⁹ Počítalo se se soustavou i více zvonů, čtyř nebo šesti.¹⁰⁰ Na vesnicích byly Církví československou (husitskou) budovány zvonice a pořizovány pro ně z darů věřících nové zvony. Zvony na věžích sborů mají svoji funkci svolávací i sdělovací, kdy sdělují významné události ze života církve, společnosti, ale i jednotlivce v případech svatebního obřadu nebo úmrtí při pohřebním obřadu. Zvony v podobě zvonohry mohou mít i svoji úlohu hudební a koncertní.¹⁰¹

2.5 Místa vztahující se k průběhu křesťanské bohoslužby

K základním místům sakrální stavby a jednotlivým prostorům, kde se odehrává křesťanská bohoslužba, náleží sakristie jako místo přípravy duchovních a dalších osob, kteří se na liturgii aktivně podílejí. Dále je to hlavní loď jako místo pro čtení z Písma, kázání a přednášení společných modliteb. Kruchta, kůr či chór je místem pro zpěv a hudbu. Oltář v presbytáři je místem pro slavení svátosti večeře Páně. Dalšími místy kostela jsou také předsíň (*nartex*), baptisterium s křtitelnicí a krypta (řec. *kryptos* – skrytý), která je prostorem pod kostelem určeným k pohřbívání zesnulých.

Hierarchická struktura církve se promítla v církevní architektuře, kdy došlo ve východním i západním křesťanství k rozdělení a oddělení prostoru pro kněze (presbyterium) a pro věřící (loď). V reformaci z hledis-

ka učení o obecném kněžství všech pokřtěných bylo toto oddělení zrušeno a byl vytvořen jeden bohoslužebný prostor. V luterství došlo k předsunutí oltáře do lodi pro společné přijímání svátosti večeře Páně a kněžiště již nebylo architektonicky samostatně řešeno.¹⁰² Centrem bohoslužby v reformaci se stala kazatelna pro zvěstování Božího slova v hlavní lodi jednoho společného prostoru pro všechny věřící.

V Církvi československé husitské spirituálně určované Liturgii dr. Karla Farského se od jejího počátku nesetkáváme s hierarchickým pojetím bohoslužby a s ním spojeným rozčleněním prostoru. Podle Františka Kalouse: *„Kněz, nebo jak v CČS se říká, duchovní správce, je bratrem všech přítomných a stejně jako všichni ve shromáždění synem před Boží tváří. Nesmí býti nijakého povýšení a neprirozeného oddělení duchovního od věřících. Proto kněžiště nemá býti plně odděleno od lodi, místa, kde se shromažďují věřící. Jen, aby všichni viděli toho, kdo bohoslužbu vede, stojí duchovní na vyvýšeném místě.“*¹⁰³ V Církvi československé husitské se ujal název „liturgická síň“, která viditelně představuje jednotu církve a společenství věřících. Liturgická síň má být proto jednotným a neděleným prostorem.¹⁰⁴ Dispozičně je vytvářena dvěma splývajícími protipóly, liturgickým stolem a řečništěm (kazatelnou) na jedné straně a shromaždištěm členů obce na straně druhé. Z liturgie Církve československé husitské ideově plyne, že je to syntetický celek, v němž jsou obě složky rovnocenné. Oba póly liturgické síně mají být v jednom prostoru a nikoli odděleny po vzoru historického křesťanství, kdy kněz je v apsidě a věřící jsou v chrámové lodi a postranních lodích.

Podle Miroslava Kouřila prostorové řešení sborové místnosti (liturgické síně) vyplývá z nové liturgie Církve československé. Její „kolektivní duch“, respektive charakter Kristova bratrství a společenství, jímž je cele proniknuta, dává požadavek nedělitelnosti prostoru sborové místnosti na obvyklé kněžiště a místo pro shromáždění členů církve. To ovšem platí i tehdy, je-li toto oddělení provedeno jen fiktivně, např. širokým monumentálním schodištěm. Dělení prostoru sborové místnosti na niku nebo apsidu a vlastní shromaždiště příslušníků není podle Miroslava Kouřila vhodné. Z toho vyplynul požadavek prostorově jednotně vyřešené sborové místnosti, v jejímž shromažďovacím středu je umístěn liturgický stůl (nikoliv oltář), sloužící k položení liturgických potřeb, vyvýšený nad své okolí jen o jeden stupeň.¹⁰⁵ Liturgickým a teologickým předpokladem tohoto jednotného řešení prostoru je, že nositelem a subjektem bohoslužby je celá shromážděná obec, jak to zdůraznila reformace všeobecným kněžstvím všech pokřtěných. Tento reformační princip se stal blízkým pro pochopení a ztvárnění liturgického prostoru v Církvi československé husitské.

Architekti, kteří pracovali pro novou církev, vycházející z kořenů katolického modernismu, se orientovali na novodobé protestantské architekturu. Přesto je zde od protestantské architektury určitá specifická odlišnost v případě CČSH, která si zachovává svátost kněžského svěcení a liturgii se svátostí večeře Páně, kterou vede duchovní s kněžským svěcením. Duchovní je na jedné straně bratrem ve stejném postavení s věřícími. Na druhé straně je tím, kdo vede liturgii. Tomu odpoví-

dá spojení liturgického prostoru, ale současně i zvláštní viditelné místo kněze. Z tohoto důvodu se kněžiště v určité podobě zachovává, i když není odděleno, ale je propojeno v jednotný celek liturgické síně.

Liturgická síň je středem celé architektury sboru. V ní církev prožívá společenství s Ježíšem Kristem v modlitbě, ve slyšení Božího slova a při slavnosti večeře Páně. Bohoslužebná síň má svůj reálný, historický základ v starokřesťanském večeřadle¹⁰⁶ – horní místnosti (Mk 14,15;¹⁰⁷ L 22,12; Sk 1,13), kterou měly domy v helenistickém období v palestinském i řecko-římském prostředí (Sk 20,8) (řec. *anagaion*, lat. *coenaculum*). Liturgická síň je viditelnou připomínkou prvokřesťanského shromáždění, ale není napodobeninou kteréhokoliv historického architektonického tvaru, nýbrž má být současnou místností sloužící společenství Kristova stolu.¹⁰⁸ Chrámový prostor – bohoslužebná (liturgická) síň – symbolicky hovoří o vlastním viditelném shromáždění církve v obecnství rodiny kolem stolu Páně.¹⁰⁹ Biblický motiv, který se má odrážet v architektuře novodobého husitského sboru a v jeho ústřední liturgické síni, je společenství, rodinný charakter a bratrství. „*Jediný je váš Mistr, vy pak všichni jste bratři*“ (Mt 23,8).

Prostor liturgické síně má být koncentrující, má vytvářet prostředí klidné a radostné, tedy netísňící ponurostí, stísněností, přílišnou výškou nebo nedostatkem světla.¹¹⁰ Prostedí a atmosféra liturgické síně má vyzářovat vlídností, přívětivostí a také krásou (Ž 27,4).¹¹¹ Tato vnitřní krása duchovního charakteru, kterou se architektura novodobých sborů Církve československé

husitské snaží vnějším způsobem symbolicky naznačit, je spojena s jasem (světlem), svatostí (čistotou) a dokonalostí (pravidelnými geometrickými tvary).

2.6 Stůl Páně, kazatelna a další vybavení sboru

V Církvi československé husitské se stal v souvislosti s reformou bohoslužby ve 20. letech 20. století středem liturgického prostoru bohoslužebný stůl. Místo sloužení římské mše knězem u oltáře zády k lidem, v Liturgii dr. Karla Farského je naopak duchovní obrácen tváří k lidu.¹¹² Oltář získal podobu předsazeného stolu a souvisí s dialogickým charakterem Liturgie dr. Karla Farského. Jeho označení bylo zprvu „oltář“¹¹³, „oltářní stůl“ či „mešní stůl“, které užíval například Vilibald Růžička.¹¹⁴ Ten poukazoval na skutečnost, že pro Liturgii dr. Karla Farského je „stůl“ tím nejdůležitějším předmětem ve sboru a popsal jeho doporučenou úpravu v té době.¹¹⁵ V Bohoslužebném řádu z I. sněmu v roce 1924 je řečeno: „*Duchovní slouží bohoslužbu u prostého stolu (oltáře), pokrytého obyčejně bílým ubrusem, kolem něhož rodina věřících se shromažďuje po vzoru rodiny v domácnosti. Na stole jsou při bohoslužbě rozžaté svíce, obyčejně dvě.*“¹¹⁶ V Bohoslužebném řádu z roku 1939, kde je pro bohoslužebný stůl užit tradiční pojem „oltář“, je popsán takto: „*Oltář budiž prostý a prostě ozdoben. Může býti pokryt bílou pokrývkou ozdobenou vhodnými krajkami. Mají převládat barvy jasné, nikoli tmavé, těžké látky. Na oltáři buď vždy kříž, není-li obraz Kristův již v čele oltáře nebo sboru.*“¹¹⁷ Důležitou se stala viditelnost stolu Páně, neboť fenomén viditelnosti oltáře byl i jedním z nejdůležitějších znaků

starověké starokřesťanské architektury.¹¹⁸ Při liturgii ve starokřesťanských bazilikách byl používán dřevěný přenosný stůl.¹¹⁹

Ve sborech a modlitebnách Církve československé husitské se setkáváme s rozmanitě řemeslně a umělecky ztvárněnými bohoslužebnými stoly, nejčastěji ze dřeva, ale i z kamene. Kamenný oltář se nachází například v kostele v Praze – Dejvicích. Je inspirován starokřesťanským oltářem, který měl podobu velké mramorové desky spočívající na čtyřech mramorových sloupech. S touto historickou reminiscencí souvisí i mřížka (*templon*) a motivy zlatých pálem známé z jeruzalémského chrámu (1 Kr 6,32) i ze starokřesťanského umění. V současnosti je bohoslužebný stůl v Církvi československé husitské označován jako „stůl Páně“ podle biblického a prvokřesťanského způsobu (srov. 1 K 10,21 a L 22,29) (řec. *trapeza kyriou*, lat. *mensa Domini*).¹²⁰

V Církvi československé husitské se zpočátku užívalo šest nebo čtyři svícny umístěné na stole Páně. Později na něm byly postaveny po stranách jen dva svícny, jak je to zřejmé z uměleckého řešení dvou svícňů sochařem a mystikem Františkem Bílkem pro kostel sv. Václava Na Zderaze v Praze – Novém Městě.¹²¹ V následující době bylo možností užívat i elektrická svítidla, která byla umístěna na stranách stolu Páně. Od 40. let 20. století se však ustálil jen jeden svícen se svící s živým plamenem¹²² umístěný z pohledu obce na pravé straně stolu Páně.¹²³

Svíce nabývá symbolický význam ve spojitosti s Biblií jako světlo Božího slova (Ž 119,105; 2 Pt 1,19)

nebo též připomíná světlo a plamen Ducha svatého (1 Te 5,19). Položená kniha Bible větších rozměrů, dřívě Bible kralická, na stole Páně symbolizuje Boží přítomnost ve Slově. Bible nebo bohoslužebná kniha jsou z praktických důvodů pokládány na pulpit. Na stůl Páně je kladena živá květina.

Důležitými liturgickými předměty umístěnými na stole Páně, vztahujícími se k eucharistickému tajemství a rituálnímu jednání, vycházejícímu ze slov Ježíše Krista při poslední večeři (L 22,17-20; 1 K 11,23-25), je miska s bohoslužebným chlebem a kalich s vínem. Pro bohoslužebný chléb se užívají ciborium a okřín. Náboženské obce si od počátku cenily významného bohoslužebného symbolu kalicha spjatého s dobou české reformace a pořizovaly kalichy, které byly i umělecky zdobené, ale i zcela prosté. Podle současného Bohoslužebného řádu CČSH má být kalich zhotoven z ušlechtilého materiálu, kterými jsou zlato, stříbro, pozlacený či stříbrný kov, dřevo i sklo.¹²⁴

Velikonoční události dosvědčené v Bibli jsou ústředním jádrem křesťanské liturgie. Viditelným symbolem tohoto velikonočního poselství jako středu celého církevního roku i každé liturgie je stůl Páně a kříž. V liturgickém prostoru sborů a modliteben Církve československé husitské je obojí v centru, jak stůl Páně, tak i kříž¹²⁵ – ústřední symbol křesťanství.¹²⁶ Umístění kříže v presbytáři a umělecké znázorňování trpícího ukřižovaného Ježíše Krista ve středověku a vznik tzv. bolestných krucifixů (*crucifixus dolorosus*) mělo vztažnost k mešnímu obřadu i šířícímu se kultu Kristova těla a ran.¹²⁷ V teologickém pochopení v Církvi čes-

koslovenské husitské je kříž Ježíše Krista spojen s jeho vzkříšením a vítězstvím, jak je to zřejmé v uměleckých dílech sochařů Františka Bílka nebo Jana Vítězslava Duška.

Liturgie dr. Karla Farského v návaznosti na liturgii středověkých utrakvistů zachovává vyváženost mezi službou slova a svátostnou službou, mezi kázáním a večerí Páně. Jak eucharistie, tak i výklad biblických textů a zvěstování evangelia v podobě kázání tvoří pevnou součást pravidelné bohoslužby. Praktickým zařízením i symbolickým připomenutím služby Slova je kazatelna.¹²⁸ Ve sborech a modlitebnách Církve československé husitské se nacházejí starší klasické kazatelny i novější ambony¹²⁹ v blízkosti stolu Páně. V některých sborech a modlitebnách nejsou kazatelny vůbec a duchovní v takovém případě káže od stolu Páně nebo z jiného akusticky i vizuálně vhodného místa. Zvěstnou funkci mají i nápisy na stěnách nebo liturgických předmětech. Nejčastěji jsou to biblické texty, ale v interiérech sborů se setkáváme například i s výroky Mistra Jana Husa.

Zvěstování evangelia a bohoslužebnému životu obce významně napomáhá umělecká tvorba. Hledání cesty v pojetí sborů Církve československé (husitské) a jejich interiérů se pohybovalo mezi katolickou zdobností a protestantskou strohostí. I když některé sbory působí až příliš stroze, nebylo to původním záměrem. Umění může a má být uplatněno v liturgickém životě církve a jejích sborech. Karel Farský měl zřetelně kladný vztah k umění a podporoval uměleckou tvorbu v liturgickém prostoru. *„Dobrá je i umělecká forma, kterou se člověku bohoslužba podává. Náboženský cit lze pěstovat*

*nejen slovem, ale i uměleckou výzdobou...*¹³⁰ Ve středu liturgického prostoru má být buď kříž nebo obraz či socha Ježíše Krista a po stranách mají místo svědkové Páně, jako jsou Cyril a Metoděj, Mistr Jan Hus nebo Jan Amos Komenský a další postavy (Žd 12,1-2). Ačkoliv se sbory CČSH vyznačují prostotou, jednoduchostí a neokázalostí, přesto se v nich na rozdíl od evangelických staveb udržela větší míra symboliky. Liturgické zařízení a předměty mají jednak zcela praktickou funkci, ale současně jsou spojeny s hlubší symbolikou. Ve sborech CČSH spatřujeme též křtitelnice odkazující k úkolu církve křtít (Mt 28,19), klekátko připomínající stálou modlitbu (Ef 6,18; 1 Te 5,17), pokladnici vzta-hující se k obětavosti a dobročinnosti (Žd 13,16) nebo prapor symbolizující místní náboženskou obec.

Pěstováním hudebního života Církve českosloven-ská (husitská) vědomě navázala na lidový zpěv duchov-ních písní v české reformaci – v utrakvismu a Jednotě bratrské. Shromážděná obec je aktivním účastníkem bohoslužby, a to se projevuje i zpěvem lidu liturgic-kých responsorií a duchovních písní. Současně byl od počátku v Církvi československé (husitské) rozví-jen zpěv pěveckých souborů. Z tohoto důvodu má v ar-chitektuře sboru své důležité začlenění do liturgického prostoru chór s varhanami.¹³¹ Právě v reformaci – a ze-jména německým reformátorem Martinem Lutherem – byl kladen zvláštní důraz na zpěv a hudbu, neboť se jedná o „oběť chvály“ (Ž 56,13; Žd 13,15). Hudba není něčím vedlejším, ale náleží k bohoslužbě jako její pří-má součást. Proto je vhodné umístění chóru v blízkosti kněžiště,¹³² respektive nad ním. Tak je tomu například

v Husově sboru v Praze na Vinohradech. Toto řešení umožňuje i využití pro koncerty,¹³³ neboť sbory mají být místem, kde je tvořivě udržován a rozvíjen duchovní a kulturní život.

V roce 1924 byl formulován program první ideové soutěže na chrámové sbory Církve československé (husitské). V něm bylo vyjádřeno, že *„sbor není soukromým domem; je stavbou, do níž má přístup i nečlen církve, naopak v duchu zásad je tam zván a vítán jako milý host.“*¹³⁴ V tomto smyslu chtějí sbory Církve československé husitské svojí otevřeností, vstřícností a pohostinností plnit svoji funkci v přítomnosti i do budoucnosti.

3. O bohoslužebném chlebu a kalichu s vínem

3.1 Chléb užívaný při křesťanské bohoslužbě

V rané církvi byl k bohoslužbě užívan kvašený i nekvašený chléb. Zprvu to byl domácí běžný chléb, který přinášeli sami věřící.¹³⁵ Chléb (řec. *artos*; lat. *panis*) se peklo doma i v pekárnách.¹³⁶ Na východě se později prosadil kvašený chléb a na západě naopak nekvašený. Ve východní církvi je nazýván řecky „prosfora“ a v západní církvi latinsky „hostie“¹³⁷. Oba výrazy znamenají dar, oběť. Zdůvodnění kvašeného chleba je podle Janova evangelia, kdy měla být ustanovena večeře Páně ještě před židovskými svátky nekvašených chleboů (J 13,1), a také že apoštolové užívali běžně kvašený chléb (Sk 2,42.66). Nekvašený chléb v západní tradici odkazuje naproti tomu na důležitost nekvašeného chleba (*maca* – pl. *macot*) v židovství (Ex 12,17; Ex 34,18;

Lv 23,6)¹³⁸, který se stal v křesťanství obrazem čistoty, upřímnosti a pravdy (1 K 5,6-8).

Bohoslužebný chléb se připravuje z pšeničné mouky a vody. Hostie jsou okrouhlého tvaru a bílé či bělostné barvy. V pravoslavné církvi je podle starobylé tradice chléb kvašený připravovaný s trochou soli. V některých východních církvích se přidává nejen sůl, ale i olej.

V rané církvi původně věřící sami přinášeli k bohoslužbě dary – chléb a další plodiny za zpěvu žalmů. Chléb se sbíral na velké pateny a kladl se na velké plátno. Podobně se přinášené víno slévalo do velkých kalichů. Z toho se vydělil chléb a víno na stůl pro slavení eucharistie. K přijímání se chléb přinášel na patenách a ve lněných sáčcích a lámal se tak, aby byl pro všechny věřící. Při tomto lámání, které trvalo i delší čas, se zpíval opakovaně zpěv Beránku Boží (Agnus Dei). Pro bohoslužbu přinesený chléb, který nebyl při přijímání eucharistie využit a zbyl, se na jejím konci rozděloval mezi duchovní a věřící. Později však obětní dary přinášené věřícími nahrazovaly peníze. Od 11.–12. století se bohoslužebný chléb připravoval v podobě malých hostií pro přijímání lidu. Tím odpadlo lámání chleba pro věřící, které bylo významnou součástí starokřesťanské liturgie (Sk 2,42.46).

3.2 Lámání chleba jako symbolické gesto

Lámání chleba ve starověku znamenalo rozdělování jídla předsedajícím na začátku stolování. Lámat chléb je totéž, co jíst. Chléb ve starověku sloužil také jako příbor – k namáčení do jiných potravin nebo vína (Rt 2,14). Z tohoto důvodu bylo u Židů lámání hned

na začátku jídla.¹³⁹ Praktickým důvodem lámání chleba na menší části při křesťanské bohoslužbě bylo, aby se dostalo přijímání eucharistie každému věřícímu. Lámání nemá jen praktický význam, ale je znamením a symbolickým gestem, které učinil Ježíš Kristus při své poslední večeři s učedníky (Mk 14,22). Rozlomením chleba – velké hostie se znázorňuje Kristova oběť.¹⁴⁰ Účinek oběti se dostavuje tehdy, když se obětní dar „zničí“, rozdrobí. Rozdělením chleba na části mají křesťané podíl a účast na Kristu a na jeho oběti přinášející život (1 K 10,17). Původně se lámaly větší části chleba na menší pro všechny věřící. Později zůstala jen pro kněze větší hostie, která se rozlomila během mše.

V římské mši je nejprve proměňování (slova ustanovení) a pak až po modlitbě Páně dochází k lámání hostie. Před modlitbou Páně bylo lámání chleba zařazováno v Miláně a zařazovat ji po ní bylo liturgickou praxí v Římě od dob Řehoře Velikého, ale i ve většině orientálních církví. Tato praxe je zachována i v Liturgii podle dr. Farského, kde lámání chleba následuje po modlitbě Páně, kdy tvoří začátek přijímání a je spojeno s pozdravem pokoje i modlitbou ke Kristu „Beránku Boží“.

V Českém misálu, připraveném dr. Karlem Farským v roce 1919, vycházejí pokyny pro kněze, týkající se rozlomení hostie, z rubrik Římského misálu: „(Kněz) hostii zlomí v půli nad kalichem“ ...“ „Polovici pravou položí na patenu, od druhé odlomí částěčku...“ „Částěčku pustí do kalicha.“¹⁴¹ Podobně i v Liturgii ČČS revidované v roce 1939¹⁴² a vřazené do tzv. Tuháčkova misálu je pokyn pro duchovního, aby rozlomil chléb

a vpustil „*částečku do kalicha*“.¹⁴³ A stejně je tomu i v Liturgii patriarchy dr. Karla Farského vydané v roce 1960.¹⁴⁴ V Bohoslužebné knize CČSH z roku 2004 je uvedeno, že při slovech „*K slávě své a k naší spáse láme se nám...*“ láme duchovní chléb, ale způsob lámání se zde nijak nespécifikuje.¹⁴⁵

V liturgii Farského z roku 1924 nacházíme při úkonu lámání formulaci: „*Drobí se nám přepamatný chléb ten vezdejší...*“.¹⁴⁶ Je to přejato z východní Liturgie Jana Zlatoústého, v níž zaznívá: „*Drobí a rozděluje se Beránek Boží...*“¹⁴⁷ V Liturgii CČS z roku 1939 bylo nahrazeno sloveso „*drobí se*“ slovesem „*dává se*“. „...*dává se se nám přepamatný ten chléb vezdejší...*“¹⁴⁸ Užití sloveso „*dávat*“ navazuje na předcházející formulaci „*Chléb živý, Bože, dals nám v Ježíši Kristu, Pánu našem.*“¹⁴⁹ Výraz „*dávat*“ je také biblickým pojmem a užívá jej Ježíš ve výroku o chlebu v 6. kapitole Janova evangelia. „*Amen, amen, pravím vám, chléb z nebe vám nedal Mojžíš; pravý chléb z nebe vám dává můj Otec. Neboť Boží chléb je ten, který sestupuje z nebe a dává život světu*“ (J 6,32-33). V naší současné Liturgii formulace zní: „...*láme se nám zaslíbený ten chléb nebeský*“.¹⁵⁰

Rozlomení bohoslužebného chleba je v různých tradicích odlišné. V syrské liturgii se dělí chléb na dvě části, v římské mši na tři, v pravoslavné liturgii na čtyři a v koptské bohoslužbě dokonce na devět částí.¹⁵¹ Dělení chleba duchovním je v pravoslavné liturgii spjato s bohatou symbolikou. Na čtyři části rozlomený chléb (Beránek) s vyrytými písmeny IC, XC, NI, KA (Ježíš Kristus Vítěz) se klade na diskos (patenu) do tvaru kříže podle čtyř světových stran.¹⁵² V římské mši kněz láme

hostii na dvě části, z levé ulamuje třetí část – kousek hostie, jenž spouští do kalicha. Tím má být naznačeno, že způsoby těla a krve Páně jsou od sebe odděleny pouze zevně, Kristus je však přítomen celý podobojí způsobou. I když přijímají věřící v Římskokatolické církvi samotnou hostii, přijímají celého a úplného Krista, jak to bylo definováno na Tridentuském koncilu.¹⁵³ Tento úkon vložení třetí části hostie do vína v kalichu přešel i do liturgické praxe duchovních Církve československé husitské, jak je patrné z rubriky v bohoslužebných knihách.¹⁵⁴ V případě husitské bohoslužby však není nezbytné třetí malou část hostie vkládat do vína v kalichu, neboť při každém jednotlivém přijímání podobojí knězem i vysluhování věřícím jsou obě způsoby, jak chleba i vína, těla a krve Páně, spojeny v jednotě.

3.3 Bílkovy hostie v uměleckém a liturgickém kontextu

V době třicátých let minulého století vytvářel sochař a mystik František Bílek formy na hostie pro liturgii Církve československé (husitské). O historických souvislostech a složitostech při jejich vzniku nedávno psal historik dr. Martin Jindra v týdeníku Český zápas¹⁵⁵ a v Theologické revue.¹⁵⁶ Bílkovy hostie jsou již svým uměleckým provedením zvěstné a symbolicky velmi hluboké. Obsahují jednak text psaný Bílkovým typickým písmem, a pak výtvarně zpracované čtyři symboly – ruce, chléb, hvězdy a kalich. Propojování textu a obrazu je pro Bílka jako umělce charakteristické. Text na hostii zní: „*Hle život – hle dílo mé – je lámu a dávám.*“¹⁵⁷ Obdobný nápis je na dřevěném rámu

barevného obrazu Večeře Páně umístěném v chýnovském ateliéru. „*Hle – tělo – život – dílo mé, lámu a dávám vám – abyste jako já i vy činili na mne pro svaté pamatování.*“ Tento motiv, kdy Kristus při společném stolování s apoštoly podává sám sebe jako chléb života, se nachází i na menším dřevěném reliéfu umístěném ve Sboru Alberta Schweitzera v Praze 4 – Michli.¹⁵⁸ Motivy chleba a klasů, ale též kalich se vykytují ve více Bílkových dílech. Idea klasů se promítla i do stavby jeho vily s ateliérem v Praze v Chotkových sadech. Umělec to sám vyjádřil myšlenkou, že „*život je jako pole plné zralých klasů, skýtajících výživu bratří na každý den.*“ Motivy klasů se nacházejí na detailech vnějšku této stavby i interiéru. Nad vstupem do jídelny se můžeme setkat s nápisem „*Pohyb země, když chléb dává.*“¹⁵⁹ Je zde zřejmě určitý ohlas Březinovy básně „Apotheosa klasů“ z jeho sbírky „Stavitelé chrámu“.¹⁶⁰

Bílkovy hostie můžeme vidět v širším kontextu celého jeho liturgického umění, se kterým se setkáváme v některých interiérech sborů Církve československé husitské. Zejména pak mají souvislost s tvorbou dvou originálních kalichů v podobě přesýpacích hodin.¹⁶¹ K jednomu z kalichů náleží i stříbrná miska na bohoslužebný chléb (hostie) – zvláštní hluboká patena s ouškem podle návrhu Karla Farského.

Na velké hostii spatřujeme zobrazené dvě ruce držící na dvě poloviny rozlomený chléb. Tímto způsobem je vystiženo či předznačeno gesto rozlomení. Bílek v textu užívá slova „lámat a dávat“, která odkazují přímo na Ježíšova učiněná gesta a pronesená slova při jeho poslední večeři. „*Když jedli, vzal chléb, požehnal, lámal a*

dával jim...“ (Mk 14,22). „Vezměte, jezte...“ (Mt 26,26). „*Toto je mé tělo, které se za vás vydává*“ (L 22,19). V Bibli kralické je „*kteréž se za vás dává*.“ Chléb je z mnoha klasů, ale je to jeden chléb. Je rozdělován na mnoho částí, a přesto všichni věřící přijímají podíl na jednom chlebu, kterým je Kristus (1 K 10,16-17).

Chléb má více významových rozměrů a smyslů. Je to chléb vyživující člověka v pozemském čase (Ž 104,14-15). Ale současně je to chléb bohoslužebný, který zprostředkovává věčný život v Ježíši Kristu. Bůh dává Syna pro záchranu světa (J 3,16; 1 J 5,11) a Ježíš Kristus v souladu s vůlí svého Otce dává sám sebe a svůj život za spásu světa (J 10,15.17-18.28).

Na Bílkově velké hostii určené pro kněze drží rozlomený chléb dvě ruce. Jsou to ruce Krista, který dává sám sebe, ale jsou to i ruce naše, neboť i my se máme po Kristově příkladu dávat druhým.

Na rozlomeném chlebu můžeme vidět zobrazené hvězdy. Hvězdy se nacházejí také na stříbrném kalichu, který vytvořil František Bílek v podobě přesýpacích hodin. Hvězdy odkazují k nebi, k duchovnímu světu, k Boží věčnosti. Hvězdy, vyskytující se na starokřesťanském umění, zobrazují věčný život a věčnou blaženost.¹⁶²

Na malých hostiích je zobrazen kalich.¹⁶³ Tím je vyjádřeno symbolicky i fakticky husitské podávání a přijímání podobou, kdy všichni věřící přijímají jak chleba, tak i víno z kalicha. Malá hostie se znakem kalicha je určena k namáčení do vína, jak se tento způsob intinkce (*intinctio*), navazující na starobylost tradice, prosadil v Církvi československé (husitské) od července roku 1920.

I když je na zadní straně velké hostie linkami naznačeno její rozlomení na tři části – na dvě poloviny a na malý úlomek, nezáleží na počtu rozlomených částí, na které je bohoslužebný chléb duchovním rozlamován. Podstatné je, že dochází k rozlomení jako znázorněnému znamení Kristovy obětující se lásky pro nás. A také to, že je podáván a přijímán věřícími, ať již v podobě větších rozlomených hostií nebo malých již předem takto připravených. Neboť se jedná i v různé podobě hostie o jeden chléb, kterým je Kristus, náš život (Ko 3,4).

3.4 Pečení Bílkových hostií a jejich užívání dnes

Původně se Bílkovy velké železné formy užívaly na pečení bohoslužebného chleba přímo v peci. Podle těchto forem s Bílkovými výtvarnými motivy byl zhotoven elektrický přístroj na přípravu jak velkých, tak i malých hostií. Postup by se mohl zdát být jednoduchý, ale ve skutečnosti je to opravdové umění. Mouka se nejprve rozmíchá s vodou. Těsto, jakmile je hotové, se sběračkou nalije do formy potřená včelím voskem. Hostie se následně pečou v elektrické peci, přičemž dochází k unikání páry provázenému silným syčením. Čas, jak dlouho se mají péct, se musí odhadnout. Velké jsou hotové asi za 1,5 minuty a malé hostie asi za 2 minuty. Rozměrné upečené kulaté oplatky se musí nechat odstát. Po určitém čase se z nich vykrajovačem (vysekávacím kroužkem) vykrajují hostie v přesných tvarech. Přesto je jejich přirozenou nepravidelností patrné, že se jedná o ruční práci. Nejen výtvarný návrh hostií od Františka Bílka je uměleckým dílem, ale

i jejich příprava.¹⁶⁴ Pečení hostií vyžaduje osobní vřelý vztah k tomu, k čemu jsou učeny. Vedle zručnosti, dovednosti a zkušeností je potřebný i přístup víry.

Podobně jako slouží Bílkovo liturgické umění v našich sborech – stoly Páně, svícny, obrazy, příležitostně i kalichy, tak nyní máme jedinečnou možnost užívat i hostie připravované podle jeho návrhu, které mají hlubokou duchovní symboliku. V náboženské obci CČSH v Praze 4 – Michli se ručně hostie připravují a pečou. Hostie od Františka Bílka nacházejí opět v našich sborech širší uplatnění a jsou hodnotným příspěvkem k bohoslužebnému životu Církve československé husitské v roce jejího 100. výročí.

3.5 Z jakého materiálu byl a je zhotovován bohoslužebný kalich

Existuje domněnka, že kalich, který držel v ruce při poslední večeři Pán Ježíš Kristus (Mk 14,23), byl pravděpodobně hliněnou miskou. Tato nádoba musela být dostatečně velká, aby z ní mohli všichni účastníci stolování pít.¹⁶⁵ V židovství je důležité, aby nádoby pro rituální účely byly co nejhezčí. Materiál není až tak důležitý, proto není vyloučeno, že by mohl být kalich užívaný Ježíšem z hlíny. Při domácí židovské slavnosti mohly být užívány nejen kovové, ale i hliněné kalichy. Chudší lidé měli keramické, avšak bohatší si pořizovali kovové poháry.

V křesťanské bohoslužbě z počátku neexistovaly zvláštní kalichy, nýbrž se používaly předměty denní potřeby. Jak tyto poháry a džbány helénistického období asi vypadaly, nám umožňuje poznat například

Slovník antické kultury.¹⁶⁶ Kalich měl původně podobu kantharu – širokého poháru s dvěma uchy. Pro účely křesťanské bohoslužby byly záhy vyráběny kalichy z různých materiálů: zlata, stříbra, bronzu a v rostoucí míře také ze skla.¹⁶⁷ V době, kdy věřící přinášeli sami dary k bohoslužbě, se rozlišovaly tři typy kalichů. Pro shromažďování darovaného vína se užíval velký kalich (*scyphus*), zvláštní pak byl určen k podávání Kristovy krve věřícím (*calix ministerialis*) a svůj kalich měli celebrující.¹⁶⁸ V 8. a 9. století byly užívány veliké a těžké kalichy, se kterými bylo obtížné manipulovat. V té době se i na západě přijímalo ještě podobojí. Gotické a renesanční kalichy se zhotovovaly ze stříbra či zlata a byly bohatě zdobené. Kalichy 16. století byly zdobeny perlami, emailovými obrázky, erby dárců, slovy. Kalichy barokní byly ještě více zdobeny.

Důsledný návrat k prostotě a jednoduchosti v užívání bohoslužebných předmětů byl patrný u husitů táborského směru a v Jednotě bratrské. V počátcích Jednoty byl užíván i dřevěný kalich¹⁶⁹, jako tomu bylo zřejmě u táborů, kteří nerozlišovali mezi nádobami profánního a sakrálního charakteru.¹⁷⁰ V dominujícím utrakvismu, vyzdvihujícím přijímání z kalicha též laiky, byly kalichy zhotovovány z mědi, z cínu, z bronzu, ale i ze stříbra pozlaceného a představovaly mistrné dílo uměleckého zlatnictví.¹⁷¹ Z velkého stříbrného kalicha podobojích na okraji zašpičatěném¹⁷² se rozlévalo zřejmě víno do menších kalichů, ze kterých věřící přijímali přímým upíjením nebo lžičkou ze stříbra. V české reformaci se objevuje jen u radikálních husitů – táborů keramický pohár. V této souvislosti je zajímavá hypo-

téza o koflíku z pálené hlíny nalezeném v Sezimově Ústí před rokem 1900, který bývá považován za kalich tábořských radikálů. Jedná se o tzv. Husův hrneček s nápisem latinským a českým – jde o český text písně připisované Husovi „Králi slavný, Kriste dobrý“. Jeho materiálem je hlína s příměsí písku. Má hnědočervenou a hnědošedou barvu.¹⁷³ Tábořská bohoslužba byla ve srovnání s římskou mší i bohoslužbou utrakvistických Pražanů prostá, konaná v běžném oděvu, bez ol-táře a mohla být sloužena na kterémkoliv místě. Táboři odmítali monstrance a kalichy ze zlata. Lze si představit, že používali při bohoslužbě zcela obyčejné keramické nebo dřevěné kalichy. Švýcarský reformátor působící v Zürichu Ulrich Zwingli užíval při večeři Páně dřevěné kalichy a dřevěný talíř – z javorového dřeva. Na víno se užívala cínová konvice ve tvaru zvonu.

Tradičním materiálem západního i východního křesťanství pro zhotovení kalicha je zlato a stříbro. Podle pravoslavné církve může být zhotovený kalich pouze ze zlata a stříbra.¹⁷⁴ Také v římskokatolické církvi od 17. století do II. vatikánského koncilu mohl být zhotovován kalich pouze ze zlata nebo pozlaceného stříbra. V současnosti je ve Všeobecných pokynech k římskému misálu uvedeno: „*Posvátné nádoby at' se zhotovují z pevných materiálů, které jsou podle obecného úsudku pokládány za ušlechtilé...Přednost má takový materiál, který se snadno netříští a nepodléhá zkáze*“.¹⁷⁵

V Církvi československé husitské je v bohoslužebných rádech řečeno, že kalich má být zhotovován ze vzácných kovů a ušlechtilého materiálu. Bylo to

zdůvodňováno i tím, že zlato a lesklý kov koncentruje pozornost účastníků bohoslužby.¹⁷⁶ V bohoslužebném řádu je uvedeno zlato, stříbro, pozlacený či stříbrný kov, dřevo a sklo.¹⁷⁷ V současnosti jsou rozšířeny i keramické kalichy. V každém případě bohoslužebný kalich – jeho podoba, vzhled a zacházení s ním mají vyjadřovat naši úctu vůči tomu, čemu tento předmět a symbol slouží.

3.6 Vínó pro křesťanskou bohoslužbu

Podle slov ustanovení Ježíše Krista je součástí svátosti večeře Páně společně s chlebem také víno (Mk 14,23-25). Ježíš Kristus hovoří výslovně o pití nápoje „z plodů vinné révy“ (Mk 14,25). Ve Starém zákoně je vinná réva a víno znamením zaslíbené země (Nu 3,23) a vyzrálé víno obrazem blízkosti Božího království (Iz 25,6).

Pro Židy mělo vždy víno důležitou rituální funkci. Při obětech přinášených Hospodinu se vylévalo k oltáři, podobně jako krev obětovaného zvířete (Lv 23,13; Nu 15,5.7; srov. Sd 9,13). Úlitbové víno používané pohany ve starověku k modloslužebným účelům židé pít nemohli. Přestože vyzívání model již nehraje roli, není i dnes „obyčejné víno“ dovoleno, ale pouze košer. Pravidla pro přípravu a užívání židovského košer vína zabraňovala asimilačním tendencím a podporovala výrobu vlastního domácího vína. Předepsané požehnání se pronáší v židovských rituálech jen nad vínem z hroznů nebo moštem.¹⁷⁸

Ve starokřesťanské bohoslužbě platila zásada, že má být užíváno pouze hroznové víno a žádný jiný nápoj

zhotovený z něčeho jiného. V antickém pohanském prostředí byly vinná réva a víno pokládány za dar boha Dionýsa, proto se v souvislosti s pěstováním vína pořádalo v Řecku mnoho slavností. Dionýsos – bůh vína a vášní, měl též jméno Bakchos. Křesťané se nesměli zúčastňovat těchto pohanských slavností (srov. Ř 13,13 a 1 K 10,21). Při lisování vína v lisech bylo vzýváno jméno boha Dionýsa a při vlévání vína do beček propukal hlasitý smích. Těchto pohanských zvyklostí se křesťané účastnit nesměli, jak je to vysloveno v pravidlech 6. všeobecného konstantinopolského sněmu.¹⁷⁹

Z popisu večere Páně u Justina Martyra v jeho První apologii z 2. století po Kr. se dovídáme, že byl předsedajícím bratru přinášen chléb a kalich s vínem smíšeným s vodou, nad kterými pronášel děkovnou modlitbu. Ve starokřesťanské bohoslužbě se užívalo běžně víno zředěné vodou. Víno se u Řeků a Římanů pilo smíšené s vodou studenou i teplou. Pití nesmíšeného vína se považovalo dokonce za barbarské.¹⁸⁰ Ve starověku se setkáváme s tím, že na jedné straně bylo v křesťanské liturgii užíváno pouze víno jako v arménské církvi a na druhé straně tzv. akvaristické sekty – asketičtí enkratité, ebionité, gnostické kruhy používali pouze vodu. Na to reagoval 6. všeobecný konstantinopolský sněm pravidlem 32., kde je přikázáno, aby „*v božské liturgii byla do svatého kalicha nalévána voda a víno*“.¹⁸¹ Víno a voda v eucharistii byly alegoricky vykládány podle Jana 19,34 nebo jako spojení božství a lidství Ježíše Krista, případně teplá voda v pravoslavné liturgii jako vřelost Ducha svatého. V bohoslužbě Církve československé husitské se ředí také víno s vodou,¹⁸² aniž

bychom tomu přiřkládali zvláštní jinotajný význam; spíše se jedná o odkaz na Ježíšovu dobu, kdy to bylo běžnou zvyklostí.

Starší Řekové rozeznávali podle barvy víno bílé, tmavé a červené. Až do 16. století se dávala v západní církvi přednost červenému vínu, jak je to např. v pravoslavné liturgii běžné až do dnešních dnů. Na západě od 16. století se upřednostňovalo bílé víno, když se začala používat bílá utěrka k čištění kalicha, neboť zanechávalo méně stop. Husité zdůrazňující význam kalicha pro všechny užívali v 15. a 16. století k přijímání rozmanité víno – často červené. Na katolické straně bylo tehdy již prosazováno víno bílé barvy.

Ve starším bohoslužebném řádu Církve československé husitské z roku 1931 bylo řečeno: „*Víno užívej se pravého a co nejméně*“.¹⁸³ Víno užívané při bohoslužbě musí být z vinné révy. Barva vína není podstatná, lze užívat při bohoslužbě víno bílé i červené. Péči o čistotu kalicha a konviček stanovuje bohoslužebný řád naší církve, který má napomoci slavení večeře Páně v Duchu a v pravdě, ale i s úctou projevovanou zcela praktickým způsobem.

Lámaný chléb a víno v kalichu jsou symboly spásy uskutečněné v Ježíši Kristu jednou provždy a za nás (Žd 10,10.19-20). Každou neděli a též kdykoli, kdy slavíme liturgii, děkujeme Bohu nad chlebem a kalichem vína za tyto dary, které jsou pro nás svátostným znamením oběti Ježíše Krista ve víře přijímané.

4. Slavení církevního roku ve svědectví liturgických knih CČSH

4.1 Adventní čas a s ním spojené zpěvy

S adventním časem před Vánocemi jsou spojeny roráty. Roráty mají název podle začátku latinského zpěvu „Rorate coeli desuper“ (Nebesa, vydejte krůpěje shůry). Jitřní rorátní mše se zpěvy se konaly po dobu adventu časně ráno ještě před svítáním.¹⁸⁴ Začínaly po páté hodině ranní, případně ještě dříve, za svitu svíček nazývaných „rorátky“. Někdy se konaly celé čtyři týdny a jindy jen týden před Vánocemi. V husitské době, kdy byly rorátní mše velmi rozšířené, zaznívaly při nich adventní zpěvy v českém jazyce.

Pozoruhodný rozvoj rorátních zpěvů a písní v češtině nastává v době české reformace. Vznik českých rorátních zpěvů byl mylně přičítán době Karla IV. Ty však mají své kořeny až v českém chorálu zavedeném v husitské bohoslužbě.¹⁸⁵ České rorátní zpěvy v 15. a 16. století jsou pěstovány a rozvíjeny literátskými bratrstvy, která byla většinou utrakvistická. Tyto zpěvy se udržely též i v pobělohorské době v 17. a 18. století, a tím byla v duchovním zpěvu vedle oficiální latiny udržována i čeština. Rorátní české zpěvy a písně, někdy i s lidovými nápěvy, jsou zařazeny v hojně míře ve Zpěvníku dr. Karla Farského z roku 1922.¹⁸⁶ Odtud se dostávají v úpravách textů i nápěvů také do současného Zpěvníku CČSH. Jsou to například písně „Dobrý Spasiteli náš“ (č. 33), „Co Bůh lásky rozhodl“ (č. 35), „Minula noční hodina“ (č. 2), „Jakož o tom proroci“ (č. 205), „Z milosti tak hojné“ (č. 32) a další.

Adventní písně dokládají středověkou mariánskou zbožnost i pozdější rozšířenou a prožívanou úctu k Marii, Matce Pána. Ale současně v sobě tyto písně uchovávají intenzivní očekávání příchodu Ježíše Krista ve vánočním tajemství vtělení, a také v jeho druhém příchodu, které bylo zvláště živé právě v husitství a celé české reformaci.

S adventním časem se pojí starobylá píseň „Ejhle, Hospodin přijde“ (č. 203). V Českém misálu připraveném dr. Karlem Farským je tento zpěv uveden na úvod „Jitřní mše adventní“ (Rorate)¹⁸⁷ a na „Neděli čtvrtou adventní“¹⁸⁸, jak tomu bylo v Římském misálu. Karel Farský tuto původně latinskou antifonu, sahající svým původem zřejmě do doby Karla IV., zařazuje ve svém zpěvníku mezi adventní písně jako první.¹⁸⁹ Jedná se původně o latinskou antifonu *Ecce Dominus veniet* ze 14. století, která byla součástí rorátní mše v adventu. Refrén starobylé adventní antifony „*Ejhle, Hospodin přijde, a všichni jeho svatí s ním, a bude v onen den světlo velké...*“ vychází ze starozákonních zaslíbení o příchodu Hospodina a dnu Páně, jak je to uvedeno u proroka Zacharjáše: „*Pak přijde Hospodin, můj Bůh, a s tebou všichni svatí, Bože, ... i za večerního času bude světlo*“ (Za 14,5-7). Ve Starém zákoně nacházíme četná zaslíbení o příchodu Hospodina u dalších proroků (Iz 35,4; Iz 5,20; Oz 6,3 aj.). „*Až přijde náš Pán se všemi svými svatými*“, takto povzbuzuje křesťany k živé naději apoštol Pavel (1 Te 3,13) a v knize Zjevení se hovoří o Božím světle (Zj 21,23).

Po obsahové stránce se následující verše člení do tří částí – mesiášského zaslíbení, chvály za stvoření a tro-

jiční doxologie. Mesiášské zaslíbení, podle kterého se jmenuje zpěv, vychází ze zvěsti proroka Izajáše: „*Nebesa, vydejte krůpěje shůry, ať kane z oblaků spravedlnost; necht' se otevře země a urodí se spása*“ (Iz 45,8). Nebesa jsou obrazem Boží vlády, odkud přichází na zem spravedlnost jako nebeská vláha, která zúrodnuje zemi. Podle latinského překladu Vulgáty místo „spravedlnosti“ je „spravedlivý“ ve smyslu očekávaného příchodu Mesiáše – Ježíše Krista. Následující verš je oslavou Božího stvořitelského díla. Je inspirován výpovědí Žalmu: „*Nebesa vypravují o Boží slávě, obloha hovoří o díle jeho rukou*“ (Ž 19,2). Nebesa v pohledu víry odrážejí slávu a moc Stvořitele (srov. Ž 102,26). Zpěv je zakončen trojiční formulí – oslavou Otce i Syna i Ducha svatého. Oslavné zakončení nacházíme v Žalmech (Ž 41,14; 72,18-19 aj.), a také v novozákonních epištolách se doxologie a gloria vyskytují (srov. Ř 16,27).

Po hudební stránce se jedná o antifonu – střídavý zpěv a o tzv. psalmodii – zpěv na jednoduchou a stále se opakující melodickou formuli. Je to starobylý způsob přednášení žalmu a liturgických textů.

4.2 Vánoční bohoslužby podle Českého misálu z roku 1919

Český misál, připravený a vydaný tiskem dr. Karlem Farským, obsahuje „mešní řád“ (ordinarium) a formuláře na „Neděle a svátky“ (proprium). Začíná formuláři na vánoční svátky, které jsou obsahem prvního sešitu z roku 1919. Je to patrné i z obálky, na níž je kresba s lidovým vánočním motivem od umělce Mikoláše Alše. Farského Český misál vychází z tehdy při

mši užívaného Římského misálu. K vánočním svátkům se v západní tradici vztahují tři mše – „Půlnoční“ (v noci), „Ranní“ (za svítání) a „Velká“ (ve dne).¹⁹⁰ Jedná se o starořímský zvyk slavení Vánoc, který šířením liturgických knih byl napodobován i jinde. Podle symbolického výkladu se toto trojí slavení vánoční mše vztahuje jednak k narození Spasitele z Marie, druhé pak k narození Ježíše v duších pastýřů a věřících a třetí odkazuje ke zrození Syna z věčného Boha Otce. Toto trojí narození Ježíše Krista vychází z evangelijního čtení z 2. kapitoly podle Lukáše, jež je čteno při Půlnoční (L 2,1-14) a při Ranní (L 2,15-20), a z prologu Janova evangelia první kapitoly, který se čte na Hod Boží vánoční (J 1,1-14).

Biblická čtení v rámci potridentské římské mše byla výhradně v latině podle znění Vulgáty. Z Vulgáty však byly pořizovány překlady do češtiny, zvláště perikop. Rozšířeným překladem celé Bible do češtiny, užívaným v katolickém prostředí, se stala Bible svatojanská (1888-1889), zatímco v evangelickém prostředí měla své místo v českých a slovenských sborech Bible kralická. Sigismund Bouška, který připravoval překlad české vánoční mše v roce 1919, doporučoval užívat pro biblická novozákonní čtení překlad Jana Ladislava Sýkory.¹⁹¹ Tento profesor Karlovy univerzity přeložil a vydal pro „soukromou potřebu“ nejprve čtyři evangelia (1904) a později i ostatní spisy Nového zákona – „apostolář“ (1914).

V době, kdy Farský pracoval na překladu misálu, existovala již zmíněná česká vánoční zpívaná mše od básníka a kněze Sigismunda Boušky vydaná v roce

1919. Vidíme užití této předlohy na znění některých modliteb v Českém misálu. Například modlitba (*oratio*) k Půlnoční mši podle S. Boušky zní takto: „Bože, jenž jsi tuto přesvatou noc leskem pravého Světla prosvítiti ráčil, dej, prosíme, abychom radosti tohoto Světla v nebesích zakoušeli, když jsme jeho tajemství na zemi poznali, jež s tebou živo jest a kraluje.“ V Českém misále je tato modlitba takřka shodná.¹⁹² Podobně je tomu i u dalších modliteb, ale některé tradiční pojmy a formulace jsou v redakci Farského změněny a nahrazeny jinými výrazy z tehdy užívané řeči, jako je „osvěta“ či „obrození“. Například v Bouškově překladu zní formulace v modlitbě při Ranní mši: „...nové světlo vtěleného Slova tvého...“, a v Českém misále je: „...nová osvěta vtěleného Slova tvého“.¹⁹³ Nebo v závěrečné modlitbě (*postcommunio*) při mši během dne je v Bouškově překladu tato prosba: „...Uděl nám, prosíme, všemohoucí Bože, aby dnes narozený Spasitel světa, jako jest pro nás původcem božského znovuzrození, tak byl nám i dárce nesmrtelnosti...“ Ve Farského Českém misále zní tato prosba: „Dovol, prosíme, všemohoucí Bože, aby Spasitel světa tohoto dne zrozený stal se nám dnes původcem svého božského obrození“.¹⁹⁴

O půlnoční bohoslužbě zněly český biblické texty, liturgické zpěvy a modlitby. Také modlitba Páně byla již zařazena v českém jazyce, i když ještě s tradičním mešním katolickým nápěvem.¹⁹⁵ Modlitba Páně s husitským nápěvem poprvé zřejmě znovu zazněla v adventu roku 1917 v kostele v jihočeském Husinci při bohoslužbě, kterou po hudební stránce zajišťoval Josef Pícha. Později se tento zpívaný Otčenáš, známý z Jis-

tebnického kancionálu, dostal v roce 1920 do Českého misálu¹⁹⁶ a v roce 1923 také do Farského liturgie.

Právě vánoční kontext první české bohoslužby a její značný ohlas mezi lidmi není rozhodně náhodný. Existovala zde totiž nejen česká vánoční píseň od dob reformace, ale i novější hudební tvorba, do níž se dostávala postupně čeština. V 18. století někteří čeští učitelé (kantoři) skládali pastorely – skladby s českým textem pro sóla a sbor za doprovodu hudebních nástrojů.¹⁹⁷ V 19. století vznikají pastorální mše s českými texty. Nejznámější i nejoblíbenější se stala Česká mše vánoční od Jana Jakuba Ryby (1765-1815).¹⁹⁸ I když čeština jako bohoslužebný jazyk nebyla tehdy dovolena, přesto tyto hudební prvky národní povahy nebyly zcela důsledně zakazovány. České mše vánoční projevují prostým způsobem vznešenost i radost z vánočního evangelia. Při půlnoční bohoslužbě v roce 1919 nemohly být samozřejmě opomenuty vánoční písně lidu.¹⁹⁹ Tyto rozšířené české vánoční písně zaznívající v kostele také významně dokládají zapojení lidu, který se stává aktivním účastníkem slavení bohoslužby, jak o to usiloval dr. Karel Farský a další reformní kněží.

4.3 K vývoji a podobě velikonočních obřadů v Církvi československé husitské

Jaké je ústřední poselství velikonočních svátků a jaká jsou některá významná znamení a symbolika v liturgickém životě církve? Přiblížme si, jak se tyto svátky slavily v průběhu uplynulých dob v naší Církvi československé husitské, ve shromážděních a společenství v našich náboženských obcích až do dnešního času.

První generace duchovních Církve československé (husitské) byla původně římskokatolickými kněžími, kteří zachovávali obřady podle Římského misálu. Tyto obřady byly překládány do češtiny, případně zjednodušovány nebo textově upravovány. O Velikonocích roku 1920 a následující roky se obřady konaly podle Českého misálu III. sešitu, jejichž předlohou je Římský misál. Obsahují hlubokou a bohatou symboliku živlů, gest a jednání všeobecně přijímanou a vžitou ve zbožnosti tehdejších věřících lidí. Setkáváme se zde se symbolikou kříže, hrobu, vody, ohně a dalšími. Na Velký pátek byl v kostele odkrýván černě zastřený kříž.²⁰⁰ Konal se také průvod se zakrytou monstrancí ke Kristovu hrobu.²⁰¹ Na Bílou sobotu byl navečer vně kostela rozděláván oheň a světlo ve svítilně bylo vnášeno do kostela a od něho byla rozsvěcena všechna světla uvnitř za zpěvu „Světlo Kristovo“.²⁰² V obřadech konaných podle Českého misálu hraje důležitou roli znamení světla – velikonoční svíce, tak i vody – „svěcení vody křestní“, upomínající na svátost křtu.²⁰³ Tradice názorné symboliky „Božího hrobu“ se v Církvi československé (husitské) udržela jen místně, jako například v kostele sv. Václava Na Zderaze v Praze 2 – Novém Městě, kde umělecky ztvárnil „Boží hrob“ František Bílek. Tvořily jej kameny obklopené palmami a květinami a na zemi stály dvě vysoké vázy symbolizující nádoby s drahými mastmi. Na bílém plátně byla položena Bible a na ní kalich.

V následujícím vývoji obřadů v Církvi československé husitské byl posílen zejména hudební charakter velikonočních shromáždění a bohoslužeb. Na Velký

pátek zpíval duchovní s pěveckým sborem žalmy a antifyony s pašijními motivy, jak dokládá Tuháčkův míšál.²⁰⁴ A podobně byla slavnostnost liturgie zvýrazněna zpěvy kněze, sólistů, pěveckého sboru i lidu na Bílou sobotu²⁰⁵ a na Hod velikonoční.²⁰⁶

Po druhé světové válce byl v souladu s tzv. biblickou teologií položen důraz na zvěstování Božího slova. Do centra i velikonoční bohoslužby se dostává Písmo svaté a jeho poselství o kříži a vzkříšení, neboť základní události Kristova spásného poslání se staly „podle Písma“ (1 K 15,3-4). Obsahem slavení Velikonoc byl zvěstný výklad biblických textů a zpěv písní obce, které jsou radostnou oslavou odpovědí na velikonoční evangelium, že Kristus vstal z mrtvých. Písně pro velikonoční dobu byly již ve Zpěvníku Karla Farského vybírány nejen z katolického prostředí, ale i z husitské či bratrské tradice. Do Zpěvníku redigovaného Zdeňkem Trtíkem byly zařazeny také písňe z tradice reformační, protestantské a další tvorba, včetně jeho vlastní písňe „Sláva ti, Bože“ (Zpěvník CČSH č. 255), která ve zkratce teologicky i básnicky, a především vyznavačsky, vyjadřuje celé velikonoční poselství. Bohatá symbolika církevních velikonočních obřadů a různá znamení, připojená k slavení Velikonoc v průběhu tradice, byla opuštěna, až na některé výjimky. Na Velký pátek byla symbolicky zhášena svíce při slovech o smrti Ježíše Krista a byla opět rozsvěcována svíce na bohoslužebném stole na Hod Boží velikonoční jako znamení jeho vzkříšení. Velikonoce byly v Církvi československé (husitské) pro věřící jednou z několika příležitostí v roce, kdy se konala veřejná zpověď a společné přijímání, než se

postupně začalo prosazovat společné přijímání každou neděli. Od čtvrtka do pondělí se konaly ve svatém velikonočním týdnu bohoslužby zpravidla v náboženských obcích každý den, na Zelený čtvrtek se připomínalo ustanovení svátosti večeře Páně, na Velký pátek se četly pašije a společné přijímání věřícími bylo na Hod Boží velikonoční.

V posledním období se projevuje návrat a nové rozvíjení znamení a symboliky Velikonoc, které mají svůj zdroj především z křesťanské tradice západní i východní, ale i z židovství. Co se týká velikonočních obřadů v Církvi československé husitské, nacházíme v Bohoslužebné knize i v praktickém slavení značnou pestrost a rozmanitost s ohledem na liturgický život obce. V řadě náboženských obcí se uskutečňuje spontánně tzv. pesachová hostina, přibližující židovské Velikonoce, které jsou kontextem křesťanských Velikonoc a samotného Ježíšova příběhu – obětovaného a vítězného Beránka (L 22,15). Na Zelený čtvrtek se někde uplatňuje i úkon mytí nohou, vyjadřující Ježíšovu pokoru a službu (J 13,4). Pašijní události jsou přibližovány formou dramatizací a her. Pašijový příběh není čten jen na Velký pátek, případně na Květnou neděli, ale v postním čase se uskutečňují pobožnosti křížové cesty s tradičními zastaveními. Znovu se v Církvi československé husitské soustřeďuje zájem na vigilii Bílé soboty, v jejímž rámci se koná svátost křtu nebo připomínka křtu všech již pokřtěných. Působí symbolika noci – či nočního bdění a světla – velikonoční svíce, která se vnáší jako nové světlo Kristova vzkříšení do tmy kostela či sboru. V současné Bohoslužebné knize je i chvalozpěv

Exsultet.²⁰⁷ Tento chvalozpěv byl zařazen i do Českého misálu Karlem Farským s úpravou v jeho dikci, kdy se v něm vyskytují slova jako „osvěta“ či „obrození“.²⁰⁸

Větší rozvíjení řeči symbolů a znamení a zájem o ně je v naší době pochopitelné a odpovídá naší „vizuální kultuře“. Lidé naslouchají tomu, co je nejprve vizuálně upoutá. Raději se dívají, než čtou dlouhé texty a naslouchají dlouhým projevům. Slovo ale ke křesťanské bohoslužbě neodmyslitelně náleží a je nenahraditelné. Na druhé straně ke křesťanské i židovské bohoslužbě vždy viditelné symboly a reálná znamení patří. Bohatost velikonočních obřadů a hloubka jejich symboliky²⁰⁹ mají význam v tom, že spolu se slovem mohou povzbuzovat, posilovat a upevňovat naši společnou víru v Ježíše Krista, který se za nás na kříži obětoval (Tt 2,14) a pro nás byl vzkříšen z mrtvých (Ř 4,25), abychom my mohli mít podíl na jeho novém a nepomíjejícím životě (Ř 6,5).

4.4 Ke dvěma zpěvům o velikonočním svatém týdnu

Na Velký pátek jsou v Tuháčkově misálu zkomponovány zpívané pašije. I přes časovou vzdálenost od vzniku tohoto liturgického textu je v něm patrná působivá účinnost slova, na kterou Alois Tuháček ve své umělecky pojímané liturgické tvorbě kladl značný důraz. V sólovém zpěvu vyznívá emocionálně silná hudební stránka tohoto obřadu, počítalo se též se zapojením většího pěveckého souboru. Obřad Velkého pátku v Tuháčkově misálu je tvořen žalmy, biblickými čteními a zpěvy sboru. Postupně znějí tři žalmy

– Žalm 69, Žalm 22 a Žalm 121, přesněji jejich parafráze. Jako čtení jsou zařazeny úryvky z Izajáše 53. kapitoly, z 3. kapitoly Skutků apoštolů a z 9. kapitoly listu Židům a následuje souvislé čtení pašijí podle Marka ze 14. a 15. kapitoly.

Během Velkého pátku zaznívají tzv. Žaloby či Výčitky (Improperia) „*Lide můj, co jsem ti učinil.*“ V Římském misálu jsou opakovaně uváděny připomínky Hospodinova dobrodiní vůči izraelskému lidu, za které lid svému Spasiteli „připravil kříž“. Tyto Výčitky se do západní liturgie dostaly prostřednictvím byzantského ritu. Stejně tak i refrén „*Svatý Bože, Svátý silný, Svátý nesmrtelný, smiluj se nad námi*“ má svůj původ ve východní liturgii. Karel Farský tento zpěv zařadil do svého Zpěvníku a nadepsal jej údajem: „*Z řeckého obřadu velkopátečního původu velmi starého.*“²¹⁰ Výčitky vycházejí z biblických pramenů z proroka Micheáše 6,3 i z 1. a 2. kapitoly pseudoepigrafní Čtvrté knihy Ezdrášovy. O jejich starobylosti svědčí Melitón ze Sard ve spise O Pašše z 2. století po Kristu.²¹¹ S těmito velkopátečními žalobami se setkáváme ve Farského Českém misálu, podle kterého se slavily Velikonoce v Církvi československé (husitské) v roce 1920. Zde byl užit jejich překlad z latiny podle kněze a básníka Xavera Dvořáka.²¹² V Tuháčkově misálu jsou Žaloby Páně obsahově zaměřeny na dobrodiní Krista vůči lidstvu, které mu za to způsobuje utrpení. Po každém jednotlivém uvedeném dobrodiní zaznívá refrén: „*Ó sílo tmy a hříchu, kdo smyje vinu tvou?*“²¹³ K velkopáteční bohoslužbě náleží také přímluvné modlitby, které jsou v Tuháčkově misálu označovány jako Tužby. Poté za-

znívá společná modlitba Páně, po které má následovat promluva. Na závěr se zpívá velkopáteční píseň, jakou je například píseň č. 247 „Dokonáno jest“.

Na Bílou sobotu se v roce 2020 stalo vyjádřením společného slavení Velikonoc rozsvícení svíce v domovech, když to nebylo možné při vigílii v kostelích. Světlo v liturgickém slavení církve symbolicky vyjadřuje Kristovo vzkříšení. V Jeruzalémě v místech Kristova hrobu podle svědectví pocházejícího ze 4. století stále svítilo světlo lampy a byly zde rozsvěcovány pochodně a voskovice při shromáždění křesťanů.²¹⁴ V Římě i na dalších místech se o Velikonocích užívala různá světla, nakonec jediná svíce, která se nazývá „paškál“. Velikonoční svíce se rozsvěcuje se slovy: „*Ať slavné Kristovo vzkříšení naši tmu ve světlo promění*“. V katolických velikonočních obřadech nese paškál jáhen a průvod za ním vstupuje do tmavého kostela. Třikrát se pozvedá svíce se slovy „*Světlo Kristovo*“ (Lumen Christi) a následně se pak kostel rozsvítí. Svíce se postaví na svícen a všichni přítomní si od ní zapalují své svíce. Následuje velikonoční chvalozpěv „Exsultet“ (zajásej, raduj se). Jedná se o hymnus z 6. století, který složil neznámý autor. Obsahuje myšlenky církevních otců Ambrože a Augustina.²¹⁵ Český misál z roku 1919–1920, který měl za předlohu Římský misál, obsahuje symbolické jednání se světlem a svící, stejně tak i chvalozpěv Exsultet.²¹⁶ V Tuháčkově misálu jsou ve formuláři na Bílou sobotu odezvou zpěvy o světle, kterým je Kristus.²¹⁷ Současná Bohoslužebná kniha naší církve obsahuje také obřady Bílé soboty spjaté se symbolikou světla včetně velikonočního chvalozpěvu

Exsultet.²¹⁸ Na Bílou sobotu se koná také připomínka křtu, která je spojena se znamením vody a světla.²¹⁹ Během rozsvěcení svíce zaznívá hymnus²²⁰, který patrně pochází ze starokřesťanské křestní liturgie: „*Probuď se, kdo spíš, vstaň z mrtvých a zazáří ti Kristus*“ (Ef 5,14b). K němu je připojen verš z Janova evangelia: „*On praví: Já jsem světlo světa, kdo mne následuje, nebude chodit ve tmě, ale bude mít světlo života*“ (J 8,12). Píseň je pojata jako hymnus, oslava Krista, který je světlem života (J 1,4-5).

4.5 Svatodušní událost a její odezvy v Liturgii, modlitbách a písních

Padesátý den po Velikonocích nastávají Svatodušní svátky neboli Letnice, které naši pozornost a soustředěnost zaměřují k Duchu svatému. O něm nacházíme mnohotvárné svědectví v Bibli, v tradici i přítomnosti křesťanství. Působí skrytě v lidských srdcích (Ř 5,5), ale projevuje se i navenek viditelnými plody (Ga 5,22-24). Významné svatodušní motivy obsahuje Liturgie – bohoslužba, kterou pravidelně nebo příležitostně slavíme. O Ducha svatého také prosíme společně i osobně v modlitbách a písních.

V naší Liturgii již v samotném úvodním apoštolském pozdravu zaznívá: „*Milost Pána Ježíše Krista a láska Boží a účastenství Ducha svatého se všemi vámi!*“²²¹ V novozákonním řeckém znění je výraz „společenství Ducha svatého“ (2 K 13,13). Je tím vyjádřeno, že Duch svatý vytváří skutečně společenství církve a buduje pravé vztahy mezi křesťany. V Liturgii podle dr. Karla Farského je slovo „úcastenství“, které pro nás

může znít archaicky. Ale toto slovo patří i do bohatství současného českého jazyka.²²² Jedná se původně o staročeské slovo „účastenství“.²²³ Je tím míněna aktivní účast Ducha svatého, jeho působení v křesťanské bohoslužbě. Skrze něho se stává bohoslužba křesťanů smysluplná, neboť má být konána v Ducha a v pravdě (J 4,24).

Prosba o Ducha svatého se při bohoslužbě zařazuje ke čtení z Písma a kázání, abychom správně slyšeli a porozuměli zvěstovanému Slovu. V původní Farského liturgii byla uvedena modlitba inspirovaná východní tradicí: „*Rozsvět v srdcích našich světlo svého božského poznání...*“.²²⁴ V současných bohoslužebných knihách naší církve jsou varianty podle církevního roku, nebo pro jednotlivé neděle a svátky.

Duch svatý či Duch Boží je vyznáván s Otcem a Synem v Krédu, které navazuje na zvěstování. Ve druhé části Liturgie se svátostí večere Páně je důležitou modlitbou tzv. epikléze. Řecký výraz epikalein znamená vzývat, přivolávat, dovolávat se. Tato epikléze (*epiklésis*) je dosvědčena ve 4. století u Cyrila Jeruzalémského.²²⁵ Prosba o Ducha svatého se vztahuje jednak k prosbě o posvěcení přinášených darů chleba a vína – a pak ke společenství věřících, aby bylo pro jejich přijímání Duchem posvěceno. V Liturgii Farského je tato epikléze spojena s odkazem a připomenutím letniční události v Jeruzalémě (Sk 2) a s obrazy ohně i vanutí. „*A toužíme jen: Tak jako jsi učedníkům Ježíšovým v oné slavné chvíli seslal Ducha svého, jak on jim byl slíbil: Obnov stejným nadšením týž oheň svatý v srdcích našich. Mocným vanem tvůrčí životnosti své ať týž Duch pravdy*

*pronikne i k duším našim, tobě posvěti nás a sjednotí s tebou, Otcem věčným skrze téhož Krista, Pána našeho...*²²⁶ V modlitbě nad dary prosíme, aby Bůh skrze Ducha „*posvětil chléb a kalich vína spásnou přítomností svého Syna*“.²²⁷ V dalších variantách této modlitby nad dary prosíme, aby je Bůh posvětil a byl mezi námi přítomen Pán Ježíš Kristus²²⁸, a aby nám Duch otevřel oči, abychom za těmito dary viděli Kristovu oběť.²²⁹

Epikléze je součástí modlitby za sjednocení. Prosíme Boha o Ducha svatého před přijímáním svátosti večere Páně, aby nás posvětil a sjednotil s Kristem i mezi sebou navzájem.²³⁰ Současně nás Duch sjednocuje s církví žijící a zápasící v tomto světě, ale i s církví vítěznou, která je s Pánem v nebi a bez ustání jej chválí.²³¹

V závěrečném požehnání, které má také trojiční charakter, je vysloveno přání, aby milost Ducha svatého zůstávala nejen s námi, ale i s budoucími. Slova jsou spojena s gestem žehnání a s naznačením symbolickým pohybem rukou, že Duch svatý je seslán, sestupuje a přichází shůry.

Svatodušní spiritualitu dokládají mnohé modlitby a písně. V pravoslaví je velmi rozšířená modlitba: „*Králi nebeský, Utěšiteli, Duchu pravdy, všudypřítomný a vše naplňující, pokladnice všeho dobra a dárce života, přijď a učiň si z nás svůj příbytek, očisti nás od každé poskvrny a spas naše duše, ty, který jsi dobrý*“.²³² V západní tradici se k nejčastěji zhudebňovaným velmi známým duchovním textům řadí „*Veni Sancte Spiritus*“ a „*Veni Creator Spiritus*“. Svatodušní modlitby jsou plné symboliky obrazů a přirovnání ze světa Bible i mystiky. V modlitbě opata a arcibiskupa Anselma z Canterbury

(zemř. 1109) je Duch svatý přirovnáván ke hvězdě, která orientuje při plavbě na moři, a také k bezpečnému přístavu v nebezpečném ztroskotání.²³³ Jan Blahoslav užívá obrazný příměr „*libé horko nebeského slunce*“.²³⁴ V modlitbě autora z doby probuzenectví jsou užívány výrazy, jako je oživení, probuzení a rozvlažení.²³⁵

Bohatství svatodušních zpěvů a písní poskytují kancionály katolické i evangelické a také náš husitský Zpěvník.²³⁶ V našem Zpěvníku patří k nejoblíbenějším a nejčastěji zpívaným písním píseň „Přiď, ó Duchu přesvatý“.²³⁷ Byla zařazena v Českém misálu do formuláře na Hod Boží svatodušní a jako autor překladu tohoto středověkého hymnu z latiny je uveden Alois Tuháček.²³⁸ Tato původně latinská sekvence asi ze 13. století se zpívá v době svatodušních svátků, ale současně je zařazována do obřadu svátosti biřmování, kněžského svěcení i biskupské ordinace. V textu písně, respektive v českém překladu se vyskytují biblické metafory, ale též výrazy z prostředí křesťanské mystiky jako „paprsek světla z nebe“²³⁹, „světlo srdcí“, „nejsladší host duše“, „zavlažení vyprahlé duše“. V první sloce je vzýván Duch svatý (L 11,13). Ve druhé sloce je označován jako „dárce darů přemnohých“. V 1. epistole Korintským je řečeno, že jsou rozdílná obdarování, ale tentýž Duch (1 K 12,4; srov. též 1 K 14,12). Dary Ducha jsou míněny jako specifické schopnosti věřících sloužící k budování církve. V tradici se hovoří o sedmi darech (viz 9. sloka). Současně jsou za tři nejvyšší dary považovány víra (1 K 12,9), naděje (Ř 15,3) a láska (Ř 15,30; Ř 5,5; Ko 1,8). Ve třetí sloce je Duch oslovován jako Těšitel. Ježíš nazývá v Janově evangeliu

Ducha svatého Utěšitelem (J 15,26; J 16,7). Ve čtvrté sloce je prosba, aby Duch posílil v tísní (srov. 1 Te 1,6). V páté sloce prosba o naplnění Duchem odkazuje na Sk 2,4 „*všichni byli naplněni Duchem svatým*“. Učedníci byli naplněni Duchem (Sk 13,52) a podobně je to řečeno i o apoštolu Pavlovi (Sk 13,9). V šesté a sedmé sloce je vyjádřena naděje, že lidská hříšnost může být uzdravována, proměňována a posvěcována Duchem. V osmé sloce je v latinském textu „*Pohni tím, co ztuhlo, zahřej to, co zmrzlo.*“ V českém překladu se vyskytuje obraz kamenného srdce. O kamenném srdci se hovoří u proroka Ezechiele: „*A dám vám nové srdce a do nitra vám vložím nového ducha. Odstráním z vašeho těla srdce kamenné a dám vám srdce z masa*“ (Ez 36,26). V deváté sloce se hovoří o sedmi darech Ducha svatého. Jde o tradiční shrnutí, které nalézáme v patristické a středověké katechezi (srov. Iz 11,2-3). Výčet sedmi darů Ducha nacházíme např. i v katechetickém spise „*Jádro učení křesťanského*“ Mistra Jana Husa, kde jsou uvedeny moudrost, rozum, rada, síla, umění, dobrotivost a bázeň.²⁴⁰ V desáté sloce se vyskytuje slovo „ctnost“. Duch jako Boží blízkost a působení se netýká jen vnitřního prožitku – srdce, nitra, duše, ale jednání a celého života. To je vyjádřeno výrazem ctnost (řec. *areté*, lat. *virtus*). Tento výraz známý v antické filozofii například u Sókrata jako morálně správné jednání nacházíme i v Bibli (Fp 4,8 a 2 Pt 1,5). Ctnost v biblickém smyslu je vytrvalou a pevnou schopností konat dobro. K této vytrvalosti je nezbytná posila a pomoc Ducha svatého (Ř 8,9), jak o něho prosíme ve známé svatodušní písni.

Velmi starobyloou písni je také píseň, jejíž první sloka zní: „*Otče, náš Pane, dejž nám Ducha svatého. Prosíme, ať se stane pro Krista, Syna tvého. Ať nás učí božského zákona pravdu znáti, proroctví falešného pilně se vystříhati.*“ Karel Farský ji označoval jako píseň „hutsitskou“.²⁴¹ Autorem textu této písně na starší nápěv je Kliment Bosák, původním příjmením Ursin. Přezdívkou vyjadřovala jeho původní příslušnost k františkánskému řádu, zřejmě však přestoupil k utrakvismu a byl ovlivněn i luterstvím. Jeho písně obsahující reformační myšlenky se objevovaly v utrakvistických i evangelických kancionálech.²⁴² Text písně „Otče náš, milý Pane, dej nám Ducha svatého“ je poprvé znám v kancionálu habrovanských bratří z roku 1535.²⁴³ V této písni, která je prosbou o Ducha svatého, je v první sloce patrná reformační nauka s důrazem na význam kázání Božího slova, poznání pravdy Božího zákona i na bdělost před falešným učením a ve druhé sloce je zřejmá nauka o vyvolení věrných.²⁴⁴ Píseň nacházíme jak ve zpěvnících církve podobojí, tak v evangelických ale i katolických zpěvnících. V pobělohorském období byla tato píseň přejata i do Šteyerova kancionálu s tím, že v textu byla z věroučných důvodů provedena drobná úprava.²⁴⁵ Tato píseň byla tematicky vřazována mezi písně ke kázání, jako tomu bylo v Tranovského kancionálu²⁴⁶ či českobratrském evangelickém zpěvníku²⁴⁷, ale také mezi písně svatodušní, jako je tomu v našem Zpěvníku.²⁴⁸ Tato píseň je po staletí nepřetržitě zpívána v jednotlivých církvích, ale i při ekumenických akcích.

Liturgie, modlitby i písně dokládají skryté působení Ducha svatého v církvi každé doby i hloubku křesťan-

ské zbožnosti. Odkazují k jistotě a spolehlivosti Ježíšova zaslíbení, že Otec dává svého Ducha těm, kdo ho prosí (L 11,13) a dává ho v plnosti (J 3,34).

4.6 Dva středověké svátky a jejich poselství pro nás

V církevním roce se vyskytují dva tradiční svátky, které následují časově bezprostředně po slavení Letnic. První se vztahuje k tajemství Boží Trojice (Trinitatis) a druhý k daru svátosti večeře Páně (Corpus Christi). Oba svátky mají svůj původ ve středověku, ale jádro jejich poselství je biblické a obohacují naši víru, zbožnost a liturgický život církve i dnes.

4.7 Svátek Boží Trojice (Trinitatis)

První neděle po Svatodušních svátcích se nazývá Svátek Nejsvětější Trojice (Trinitatis). Tento svátek má původ v benediktínských kláštorech a mohl být slaven už před přelomem tisíciletí.²⁴⁹ Starobylá preface o Nejsvětější Trojici pochází z doby kolem poloviny 8. století.²⁵⁰ Svátek byl pro církve zaveden papežem Janem XXII. v roce 1334 a stal se součástí středověkých misálů. Tento svátek má ideový a teologický charakter.²⁵¹ Obtížné teologické téma promýšleli středověcí učenci a přibližovali je lidu středověcí kazatelé. Také Mistr Jan Hus kázal na svátek Svaté Trojice a dochovalo se jeho kázání z června roku 1411 z Betlémské kaple. Podle Husa „základem věrných křesťanů je víra, jež vychází ze srdce, ...srdcem věříme v blahoslavenou Trojici“.²⁵² Hus v tomto kázání objasňuje toto téma: „...bylo řečeno již častěji, že totiž věřící má Boha milovat, k němu se

*upínat a k němu láskou přilnout... Poněvadž poznání Trojice nestvořené je základem naší víry, kterou máme věřit v jsoucnost Trojice a v ni samu, tudíž, abychom ji poznali, vezme, že božská Trojice jsou tři osoby Otec, Syn a Duch svatý, jeden Bůh a jedno jsoucno, jež je nejvyšší dobro, nad něž si nelze představit nic lepší“.*²⁵³

V Jistebnickém kancionálu nacházíme zpěvy pro tento svátek Nejsvětější Trojice.²⁵⁴ V utrakvistickém Žlutickém kancionálu z 16. století můžeme vidět symbolické vyobrazení Boží Trojice se dvěma anděly²⁵⁵ a v Teplickém kancionálu také z 16. století je zobrazen výjev, na němž praotce Abrahama navštívili tři andělé, kteří jsou v křesťanské vykladačské tradici a symbolice pojímáni jako typologický předobraz Boží Trojice.²⁵⁶ Svátek Svaté Trojice se v kontextu středověké tradice a zbožnosti slavil jak utrakvisty, tak i v Jednotě bratrské.²⁵⁷

V první bohoslužebné knize Církve československé (husitské) v Českém misále z roku 1920 je formulář neděle Nejsvětější Trojice, který vychází z předlohy Římského misálu.²⁵⁸ Liturgický formulář jako celek i texty jednotlivých částí jsou po obsahové stránce do slovně shodné s Římským misálem, rozdíl je v jazyce, kdy místo latiny je uplatněna čeština. Ve vstupu (introitus) jsou verše z 12. kapitoly knihy Tóbiáš (Tób 12,6) a Žalmu 8.: „*Hospodine, Pane náš, jak vznešené je tvoje jméno po vši zemi*“ (Ž 8,2). Jako epištolní čtení je uveden úryvek z listu Římanům: „*Jak nesmírná je hloubka Božího bohatství, jeho moudrosti i vědění! Jak nevyzpytatelné jsou jeho soudy a nevystopovatelné jeho cesty! Kdo poznal mysl Hospodinovu a kdo se stal jeho rád-*

cem?' 'Kdo mu něco dal, aby mu to on musel vrátit?' Vždyť z něho a skrze něho a pro něho je všechno! Jemu buď sláva na věky. Amen" (Ř 11,33-36). Stupňový zpěv (graduale) vychází z 3. kapitoly přídavků knihy Daniel (Da 3,52-56). Jako evangelní čtení je stať z Matoušova evangelia 28. kapitoly, kde je obsažena Ježíšova výzva k apoštolům jít ke všem národům a křtít „ve jménu Otce i Syna i Ducha svatého“ (Mt 28,19-18). Ve zpívaném díkůvzdání je obsažena křesťanská víra, vyznání a trojiční nauka. Tato starobylá preface obsahuje formulace klasické trinitární teologie. „...*Neboť co o tvé slávě podle zjevení tvého věříme, i o tvém Synu, i o Duchu svatém bez rozdílu rozeznáváme a smýšlíme. Tak že slavíme pravé a věčné božství i v osobách rozdílnost i v podstatě jednotu i v majestátu uctíváme rovnost!*“²⁵⁹ V závěrečné modlitbě (*postcommunio*) zaznívá prosba: „*Prospějž nám (Ať nám prospěje) k spáse těla i duše, Pane Bože náš, toto svaté přijímání: a věčné svaté Trojice v též nerozdělené jednotě vzývání. Pro zásluhy Pána našeho Ježíše Krista*“.²⁶⁰

Ve Zpěvníku Farského, který je členěn se zřetelem k liturgickému roku, jsou po svatodušních zpěvech uvedeny dvě písně ke svátku Boží Trojice, které Farský označuje jako „Oslavné písně Trojice Boží v člověčenstvu“.²⁶¹ První píseň č. 87 má nápěv z doby husitské a druhá píseň č. 88 pochází také z reformačního prostředí a nacházíme ji v Bratrském zpěvníku.²⁶² Výběr těchto trojičních písní právě se zřetelem na reformační prostředí jistě není náhodný, ale naznačuje Farského vědomí, že k učení české i světové reformace patřilo christologické i trojiční učení, jak je to patrné v konfe-

sích, katechismech i písňových textech. Obě písně byly zařazeny i do revidovaného Zpěvníku prof. Zdeňkem Trtíkem. Vyjadřují trojiční víru a učení, které tento teolog důsledně uplatňoval ve věrouce církve i v úpravě textů duchovních písní celého revidovaného Zpěvníku. Píseň č. 126 „Chvála Bohu na výsosti“ má tři sloky. V první je osloven Otce, ve druhé Syn a ve třetí Duch svatý, který nám dává své dary – víru, lásku a naději. Píseň č. 18 „Aleluja, nechť sláva, čest“ má čtyři sloky. První sloka je oslavou Otce, druhá Syna, třetí Ducha svatého a ve čtvrté sloce je vzdávána sláva trojjedinému Bohu.

V Tuháčkově misálu není zvýrazněn svátek Boží Trojice, ale první neděle po Svatodušních svátcích je bez názvu.²⁶³ Význam tohoto svátku z doby středověku připomenul v Církvi československé husitské teolog a liturgista prof. Milan Salajka²⁶⁴, který označoval třetí období církevního roku vedle vánočního a velikonočního jako „Dobu trojiční víry“.²⁶⁵ Luterské církve označují toto období církevního roku „Neděle po Trojici“, neboť je tím reformací zdůrazněna křesťanská trojiční nauka. Tato neděle se tak stává první nedělí druhé poloviny liturgického roku.²⁶⁶

Současná Bohoslužebná kniha Církve československé husitské vydaná ve třech dílech v letech 2013–2015 tento svátek obsahuje s biblickými texty ze Starého a Nového zákona. Tento svátek a neděle nás staví před tajemství plnosti života Boha Otce, Syna i Ducha svatého i jeho podivuhodného díla stvoření a spásy. Trojjediný Bůh má být i námi chválen, oslavován a uctíván v tento den, ale i při každé Liturgii, v níž

zaznívá: „... neboť tobě jen náleží veškerá čest i sláva Otci, Synu, Duchu svatému po věky věků“.²⁶⁷

4.8 Svátek Božího těla (Corpus Christi)

Druhým svátkem, který má svůj původ ve středověku, je slavnost Božího těla (Corpus Christi). Slavnost je zařazována zpravidla na první čtvrtek po neděli Nejsvětější Trojice. V 8. století se praktikovalo procesí s hostií pouze lokálně ve Flandrech. V roce 1264 byl papežem Urbanem IV. svátek prohlášen za všecírkevní a procesí se následně stalo všeobecně rozšířené. Svátek souvisel se středověkým kultem trpícího a ukřižovaného Krista i s touhou „vidět“ a uctívat jeho tělo. Slavnost „Božího těla“ a s ním spojené procesí patřilo ve středověku k nejoblíbenějším slavnostem církevního roku.

Touha po Kristu spojená s častějším přijímáním svátosti eucharistie nejen duchovními, ale i laiky náležela ke znakům českého reformního hnutí. Českou modlitbu věnovanou Božímu tělu složil kazatel Milíč z Kroměříže: „...*Ó milý Jezu Kriste, tys náš chléb vzdajší, jímžto veždy živi smy, bez něhožto veždy na duši umierámy. Rač nám tu milost dáti, abychom tvé svaté tělo i tvú svatú krev veždy dostoynně přijímali tak často, jakož nám to je hodno...*“.²⁶⁸ Mistr Jan Hus v čase tohoto svátku vysvětloval význam svátosti večeře Páně a její hodné nebo nehodné přijímání.²⁶⁹ Zápas husitů o kalich přinesl nový zájem o tento svátek. V Jistebnickém kancionálu v Graduálu nacházíme k tomuto svátku české překlady latinských textů i vlastní tvorbu, k níž se řadí zpěvy „Ó Ježíši, pastýři dobrý“ a „Abychme hodně pamatovali“²⁷⁰. A stejně tak i ve druhé části

(Cantionale) tohoto jedinečného liturgického a hudebního pramene z doby husitské je velký počet českých eucharistických písní s důrazem na přijímání podobojí (*sub utraque*) všemi pokřtěnými bez rozdílu věku. Vysluhování svátosti podobojí způsobou bývalo někdy pro kněze mimořádně obtížné a mimořádně fyzicky náročné, jak o tom podal svědectví Mistr Jan Rokycana na Basilejském koncilu. V Praze přistupovalo každou neděli ke stolu Páně několik tisíc věřících. Kněží byli po bohoslužbách tak unaveni, že když se vrátili z kostela domů, nemohli už pro vyčerpání ani jíst. Únava kněží byla zvyšována ještě tím, že museli vyzpovídat velké množství lidu.²⁷¹ Slavení svátku Božího těla v 15. století v Čechách zachovávali jak římsští katolíci, tak i utrakvisté. Svátek s veřejným procesím se stával důvodem ke zdůrazňování věroučných a liturgických odlišností i záminkou ke střetům. V Praze katolické procesí vycházelo z minoritského kláštera s kostelem sv. Jakuba, zatímco utrakvisté vycházeli z chrámu Panny Marie před Týnem. Utrakvisté v procesí nosili nejen monstranci s tělem Páně, ale i kalichy naplněné krví Páně.²⁷² Husitský král Jiří z Poděbrad se účastnil průvodu vedeného Janem Rokycanou, ale někdy též jako král obojího lidu i katolického procesí.²⁷³ Dne 1. června roku 1480 na svátek Božího těla došlo ke střetu dvou procesí v úzké staroměstské ulici v Praze. Žádné z nich, ani katolické, ani utrakvistické nechtělo druhému ustoupit. Utrakvistické procesí vedl kněz Olbram a v katolickém kráčel král Vladislav Jagellonský s dvořany. Kněz Olbram neuposlechl králova příkazu, a byl proto slovně i fyzicky napaden. Jako reakci na tuto událost utrakvis-

té uspořádali manifestační vystoupení, kdy účastníci zpívali starou husitskou píseň „Věrní křesťané, silně doufajte“. Tato píseň jako polemická píseň utrakvistů byla pro protiřímský a protipapežský charakter již dříve králem zakázána.²⁷⁴ Píseň zdůrazňující husitská eucharistická specifika s biblickou argumentací se vyskytuje v Jistebnickém kancionálu.²⁷⁵ Na rozdíl od luteránů i kalvinistů, utrakvisté zachovávali svátek Božího těla a krve Páně spojený i s procesím a veřejným prokazováním úcty Kristu ve svátosti.

Podobně jako liturgický formulář na svátek Nejsvětější Trojice i slavnost Božího těla v Českém misálu z roku 1920 odpovídá svým průběhem i textovou podobou Římskému misálu, ovšem s jazykovou odlišností češtiny.²⁷⁶ Vstup (*introitus*) je čerpán z Žalmu 80 podle Vulgáty (Ž 81,17). V modlitbě (*oratio*) zaznívá prosba: „Bože, jenž jsi v přepodivné svátosti památku utrpení svého pozůstavil: popřej nám, prosíme, posvátná tajemství těla tvého i krve tvé tak velebiti, abychom ovoce vykupitelského díla tvého stále na sobě znamenali...“.²⁷⁷ Epištolní čtení (*lectio*) je z 1. listu Korintským z 11. kapitoly, kde je svědectví apoštola Pavla o večeři Páně (1 K 11,23-29). Ve stupňovém zpěvu (*graduale*) jsou verše ze Žalmu 144 podle Vulgáty (Ž 145,15) a z Janova evangelia z 6. kapitoly (J 6,55-56). Čtení evangelia (*evangelium*) je z 6. kapitoly Janova evangelia (J 6,56-59). K obětování (*offertorium*) je úryvek ze starozákonní knihy Leviticus z 21. kapitoly o obětování chlebě kněžími v chrámě (Lv 21,6). V modlitbě po přijímání je vyslovena prosba ke Kristu, „aby se nám dostalo věčné náplně tvého božství tímto časným přijímá-

*ním drahocenného Těla tvého a Krve tvé předobrazené-ho...*²⁷⁸ Ačkoliv se v mešních modlitbách a biblických textech hovoří jak o těle, tak i o krvi Krista, bylo liturgickou praxí západní církve té doby vysluhovat věřícím svátost večeře Páně pod jednou způsobou v podobě hostie. Od července roku 1920 se začalo v Církvi československé (husitské) zavádět přijímání podobojí s odkazem na husitskou tradici.

Jestliže v Tuháčkově misálu nenacházíme zvláštním nadpisem zdůraznění svátku Boží Trojice, pak naopak tradičnímu svátku Božího těla je v jeho liturgické tvorbě věnována značná pozornost. Tento den je však nazván „Vítězství kalicha“.²⁷⁹ Jako čtení evangelia jsou uvedeny dvě varianty – různé úryvky z 23. kapitoly Matoušova evangelia. Do průběhu bohoslužby se zařazuje čtení z Palackého dějin o poutích husitů na hory v roce 1419.²⁸⁰ Jiné varianty čtení jsou Čtyři pražské artikuly také podle Palackého dějin a svědectví o stížném listu do Kostnice ze září 1415.²⁸¹ Celý tento svátek je v Tuháčkově misálu pojímán velmi silně historicky, nacionálně a konfesně, více než biblicky a eucharisticky. Součástí slavnosti však měla být zpověď a přijímání svátosti večeře Páně, kterými se dostává do středu náboženský zřetel přítomné víry v Krista ze strany přijímajících. S tímto dnem bylo také spojováno první přijímání dětí a mládeže této svátosti chleba a kalicha vína.

V současné třídílné Bohoslužebné knize Církve československé husitské se nachází svátek Božího těla, který má v liturgickém a spirituálním životě Církve československé husitské zřejmou návaznost na tradici husitskou a utrakvistickou.²⁸² Také náš Zpěvník ob-

sahuje mnohé písně s eucharistickou tematikou (č. 5, č. 20, č. 65, č. 175, č. 242, č. 284, č. 285 a další). Svátost večeře Páně je mimořádným darem církvi, který vyžaduje z naší strany pokorný přístup, hlubokou úctu a vděčnou víru.

4.9 K úctě vůči Marii ve svědectví liturgických textů Církve československé husitské

Mariánská úcta se ve své bohatosti rozvinula na křesťanském východě i západě a soustřeďuje se kolem celé řady svátků. K hlavním dvěma mariánským svátkům ve východní a západní křesťanské tradici patří „Narození Bohorodice“ (Theotokos) na východě a „Narození Panny Marie“ na západě, slavený 8. září. Starobylý svátek „Zesnutí přesvaté Bohorodičky“ (řec. *koimesis*)²⁸³ – doslova „usnutí“ – je slaven v byzantské pravoslavné tradici 15. srpna. V západní církvi je označován jako „Nanebevzetí Panny Marie“²⁸⁴ a je slaven rovněž 15. srpna²⁸⁵.

Tyto dva hlavní mariánské svátky obsahuje Český misál z let 1919-1920, připravovaný dr. Karlem Farským a vydávaný Klubem reformního duchovenstva, který se stal první bohoslužebnou knihou nově vzniklé Církve československé (husitské). V Českém misále se setkáme s mariánskou tematikou a úctou též v liturgických formulářích na Půlnoční²⁸⁶, na Hromnice 2. února²⁸⁷, na Sv. Anny 26. července²⁸⁸ a Bezhříšného počátku Marie, Matky Páně dne 8. prosince²⁸⁹. Též je zařazena i Památka sedmibolestné Matky Páně v pátek po páté postní neděli²⁹⁰. V textovém srovnání tehdy užívaného Římského misálu a Českého misálu dr. Karla Farského,

při vší návaznosti na tradici, vyniknou v následujícím vývoji od doslovného překladu k interpretaci v Českém misálu přece jen určité rozdíly. Jestliže je v Římském misálu uváděna tradiční formulace „*na přímluvu blahoslavené Marie vždy Panny (semper Virginis)*“²⁹¹, pak v Českém misálu zní tato formulace „*na přímluvu blahoslavené dívky Marie*“²⁹². V Českém misálu v názvech svátků i v jednotlivých liturgických formulacích je především označována Marie jako Matka Páně, nikoli jako Panna, jak je tomu v Římském misálu. Karel Farský připomínal pravidelně v Liturgii v modlitbě sjednocení „*mučedníky, vyznavače, osvětitelů a apoštolů*“ spolu s Marií „*Ježíšovou svatou mateří*“²⁹³. Ve Zpěvníku připravovaném Karlem Farským nacházíme oddíl písní s názvem „*Marii, máteři Kristově, ku počtě*“, které obsahují i nově vznikající písně s touto tematikou ve 20. letech 20. století²⁹⁴. Mariánské motivy jsou obsaženy též ve vánočních písních²⁹⁵ i velikonočních, respektive postních písních²⁹⁶, včetně českého textu „*Stabat mater Dolorosa*“²⁹⁷. Farského názory na Marii a s ní spojenou úctu a kult jsou vyjádřeny ve Stručných informacích o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve československé. Farský říká o Marii, že si jistě zaslouží naši úctu „*mezi všemi ženami, poněvadž dala život Ježíšovi, strastně jej vychovala a v něm světu Spasitele dala.*“ Současně Farský z hlediska osvícenského a modernistického přístupu dodává: „*...zavrhuje všelikou pověřčivou úctu mariánskou na místech poutních, připjatou na „smyšlené zázraky“ různých obrazů a sošek.*“ Přesto Farský vidí Marii jako „*vzor matek a světici z největších postav v člověčenství*“²⁹⁸.

Při sledování liturgických formulářů a textů vztahujících se k mariánským svátkům zaměříme pozornost i na tzv. Tuháčkův misál – Bohoslužebnou knihu církve československé. Památku narození Matky Páně Marie klade Tuháčkův misál na 8. prosince a nikoli na 8. září, jako je tomu v Českém misálu. Alois Tuháček vychází ze „Svátku Panny Marie počaté bez poskvrny prvotního hříchu“ slaveného v Římskokatolické církvi v tento den²⁹⁹. V modlitbách Tuháček charakterizuje Marii jako „zářivý vzor mateřství a ženství“³⁰⁰. Tuháčkův misál uvádí též Památku smrti Matky Páně 15. srpna³⁰¹. Téma mateřství je rozvinuto ve formuláři na Den matek³⁰², který je novodobým svátkem připadajícím na 2. neděli v květnu³⁰³.

V základním přehledu svátků a památných dní uvedeném v Liturgii CČSH je mezi svátky uveden mariánský svátek 15. srpna³⁰⁴ označovaný jako „Matky Páně, Marie“³⁰⁵. Je uváděn též svátek „Rodiny Páně“³⁰⁶, není však na rozdíl od současného Římského misálu zařazena Slavnost Matky Boží, Panny Marie³⁰⁷, nýbrž Nový rok jako osmý den po Narození Páně je ve znamení „Jména Ježíš“³⁰⁸ (L 2,21). Současná Bohoslužebná kniha s lekcionářem, připravená bratrem farářem Lukášem Bujnou se spolupracovníky a vydaná ve třech dílech, obsahuje formulář „Památka Marie, Matky Páně“. Biblické texty v řadě A, B i C jsou shodné: Iz 61,10-11; Zj 11.19-12,6.10; L 1,46-55, vykazují však určité odlišnosti oproti římskému lekcionáři i ekumenickému lekcionáři. Není uveden text 1. listu Korintským a je zvolen text z proroka Izajáše 61,10-11. Text z knihy Zjevení Janovo je ze stejné kapitoly jako

v římském lekcionáři s rozdíly ve výběru veršů. V knize Zjevení Janovo se vyskytuje „*žena oděná sluncem, s měsícem pod nohama a s korunou dvanácti hvězd kolem hlavy*“ (Zj 12,1), která je vykládána středověkými exegety, například Mikulášem z Lyry, jako Panna Marie. „Panna v slunci oděná“ inspirovala výtvarné umění, například v Emauzském klášteře³⁰⁹. Obraz Marie – Immaculaty podle „apokalyptické ženy“ s měsícem a dvanácti hvězdami kolem hlavy byl inspirací výtvarného a sochařského umění v 17. a 18. století v našich zemích. Podle jiných biblických vykladačů jde o obraz církve nebo Izraele s číselnou symbolikou dvanácti³¹⁰. V ekumenickém lekcionáři se tento text z Knihy Zjevení nevyskytuje.

Na základě přehlednutí užívaných liturgických formulářů a textů zjišťujeme, že mariánská úcta byla od počátku v bohoslužebném životě a spiritualitě Církve československé husitské vždy do určité míry přítomna, a to předně s christocentrickým důrazem na Mariino mateřství.

5. Svědkové Páně a jejich místo ve víře CČSH

5.1 Připomínání Kristových svědků v liturgii během církevního roku

V Liturgii podle dr. Karla Farského v návaznosti na římskou mši a její překlad v Českém misále z roku 1919³¹¹ byla památka apoštolů, mučedníků a vyznavačů součástí modlitby při slavení večere Páně v obecné formulaci: „*pomněme... svaté pravdy mučedníků, vyznavačů, osvětitelů i apoštolů, i všech duší dobrých s Ježíšovou*

svatou máteří...“³¹² V úpravě Liturgie z roku 1939 byla tato Farského formulace vypuštěna a zůstalo zmiňování „zesnulých v Pánu“ a „všech věrných zesnulých“.³¹³ V současné Liturgii jsou znovu výslovně uváděni svědci Páně i „vítězná církev, která nepřestává chválit Boží svaté jméno u jeho věčného trůnu v nebesích“.³¹⁴

Připomenutí svědků Páně je v současné Liturgii CČSH zejména na dvou místech. Tím prvním místem je preface, respektive její závěr končící výzvou k připojení se k chvále Boha, a druhým místem modlitba sjednocení.

Preface v postním čase a na svátek Oslavení (Nanebevstoupení) Páně jsou uzavírány výzvou k připojení se k chvále všech věrných svědků. V postní době je preface zakončena slovy: „*Proto tě chválíme se všemi zástupy tvých svědků...*“.³¹⁵ Postní doba je spojena s křížem, se spásným utrpením Ježíše Krista, ale i s utrpením pro Krista jeho svědků a mučedníků. Z tohoto důvodu jsou právě v tomto čase církevního roku svědkové Páně přímo uváděni. Druhé přímé a teologicky zdůvodnitelné je jejich zmínění v prefaci na Oslavení Páně, která končí slovy „*Se všemi zástupy tvých svědků voláme...*“.³¹⁶ Vítězství a oslavení Ježíše Krista je základem vítězství a oslavení jeho svědků.

Druhá výslovná a podrobnější zmínka o svědcích Páně je v modlitbě sjednocení. V modlitbě sjednocení v první variantě děkujeme Bohu za to, že nás v tomto svátostném obecenství s Kristem jeho svatý Duch sjednocuje s apoštoly, mučedníky a vyznavači stejné víry ze všech časů a míst v jediný jeho lid. Ve druhé variantě modlitby sjednocení je vyslovována vděčnost

„za všechny věrné Kristovy svědky, kteří byli vyvolenými nositeli jeho milosti a světlem v tomto světě – každý ve své době.“³¹⁷ Svědky Páně v této modlitbě sjednocení je možné jmenovitě uvádět podle konkrétního svátku, památného dne či příležitosti. Ve třetí modlitbě sjednocení se vyskytuje odkaz na církev vítěznou a její nepřetržitou chválu Boha v nebesích. Nebeská církev mučedníků a svědků je proto vítězná, neboť zvítězil nad zlem, hříchem a smrtí Ježíš Kristus. V jeho vítězství je i vítězství těch, kteří jsou s ním sjednoceni (Zj 3,21).

5.2 Seznamy svědků Páně a zájem o místa s nimi spojená

V pravoslaví se užívá menologion³¹⁸ – liturgická kniha obsahující kalendář svátků svatých. V Římskokatolické církvi je to Martyrologium jako kalendářně řazený soupis svatých s krátkými údaji. „Martyrologium Romanum“ bylo vydáno po Tridentu a bylo vyhlášeno papežem Řehořem XIII. Předchůdcem je středověký Pasionál (*passionalis liber*) – sbírka životopisů světců s popisy jejich mučení. Existují však další prameny, jakými jsou církevní kalendáře a další soupisy, z nichž vyplývá, že svědků Páně je vskutku úctyhodný počet.

Pro Církev československou (husitskou) vytvořil seznam postav svědků víry v kalendáři dr. Karel Farský. Rozšířil soupis o postavy z české a světové reformace. Zdůrazněn je pochopitelně svátek Mistra Jana Husa, který v římském kalendáři nebyl. Český kalendář vydal Farský nejprve anonymně v roce 1919, pak vycházel i v následujících letech v roce 1920 a v roce 1921

a s úpravami byl zařazen do Zpěvníku v roce 1922.³¹⁹ Český misál vycházející v letech 1919 až 1920 obsahuje jak formuláře pro svědky Páně z Bible a tradice přejeté z římského misálu, tak i další památné dny věnované postavám české reformace a událostem z českých dějin. Tyto svátky a památné dny jako Mistra Jana Husa³²⁰ a Jana Amose Komenského³²¹ byly v roce 1920 slaveny podle formulářů Českého misálu již v samostatné Církvi československé (husitské).

V Liturgii ve vydání z roku 2004 je zařazen základní seznam svátků Ježíše Krista (temporál)³²² i jeho svědků (sanktorál).³²³ V Bohoslužebné knize vydávané ve třech dílech v letech 2013-2015 jsou samostatně chronologicky zařazeny podle občanského kalendáře od ledna do prosince i jednotlivé formuláře Svátků a památných dnů. Jedná se o základní seznam a liturgické formuláře k biblickým postavám – matce Páně Marii, prvomučedníku Štěpánovi, apoštolům Petru a Pavlovi, dále svědkům z domácí tradice Cyrilu a Metodějovi, knížeti Václavovi, Mistru Janu Husovi a Janu Amosi Komenskému a představiteli vlastní církve dr. Karlu Farskému. Neschází ani formulář k tradičnímu „svátku všech svatých“ označený jako „Památka mučedníků a svědků Páně“.

Aktuální seznam svědků Páně vzešel z diskuse v biskupském sboru Církve československé husitské a z dalších historických rozborů a teologických rozhovorů a byl následně přijat a zveřejněn pro liturgické a katechetické užití v roce 2015.³²⁴ Obsahuje jak postavy biblické, tak svědky Páně z obecné tradice církve východní a západní, též z reformační tradice, jakými

jsou například Martin Luther, Filip Melanchthon, Jan Kalvín či John Knox. Nescházejí zde ani ženy jako Anežka česká, mučednice Barbora, vizionářka Hildegarda z Bingenu, mystička Kateřina Sienská, řeholnice Klára z Assisi, mystička Terezie z Avily, šlechtična pečující o nemocné Zdislava z Lemberku a další. Z osobností Církve československé husitské byl do tohoto seznamu vřazen pouze dr. Karel Farský. Tento seznam je posílením vědomí širší tradice obecné církve a současně i zdůrazněním identity vlastní církve navazující na utrakvismus i celou českou reformaci.

Charakteristické pro úctu ke světcům v dějinách křesťanské církve je konání poutí na místa s nimi spjatá. Tato zbožná praxe nebyla zrušena a zcela opuštěna ani v Církvi československé husitské, i když jí byl dán jiný vnitřní obsah. Karel Farský sice odmítá putování za zázračnými obrazy a sochami, ale užitečnost poutí vidí i v poznávání krásy přírody, historických míst a lidských děl.³²⁵ I v současnosti má pro liturgický život církve i pro naši osobní zbožnost význam navštěvování míst spojených s životem a působením Kristových svědků. V Církvi československé husitské se uskutečňují poutě na starobyrou Sázavu, připomínající cyrilometodějskou tradici a opata Prokopa, do Husince v jižních Čechách, do Betlémské kaple v Praze, německé Kostnice a na další místa vztahující se k Mistru Janu Husovi. Poutním místem se stalo po druhé světové válce rodiště Dr. Karla Farského – Škodějov u Semil v Podkrkonoší. Příležitostné poutě se uskutečnily v roce 2013, kdy bylo 1250. výročí Cyrila a Metoděje, na místa na Moravě, k nimž se váže cyrilometodějská tradice.

Připomínání svědků Páně v liturgii, kázání a katechezi znamená vědomí sounáležitosti církve s jejími vlastními dějinami a tradicí. Neuctíváme a neoslavujeme lidi, ale především Boha, který se v jejich životě projevoval zvláštní milostí. Jak to vyjadřuje teolog Hans Küng ve smyslu, že úcta ke svatým může být pro život věřících užitečná k posílení víry, ale nesmí být projevována a praktikována na úkor Boha (Iz 57,15) nebo Krista (1 Tm 2,5).³²⁶

5.3 Památka knížete Václava a CČSH

V liturgických knihách Církve československé husitské se vyskytuje v den 28. září Památka knížete Václava. Je tomu v první bohoslužebné knize, tzv. Českém misálu z let 1919-1920, kterou připravoval, z latiny překládal a uspořádal dr. Karel Farský. Mešní formulář pro svátek knížete Václava je dílem prof. Aloise Tuháčka³²⁷, který přistupoval volněji k předloze Římského misálu. Je zde zařazeno tradiční čtení z knihy Moudrosti z 6. kapitoly a jako evangelní čtení stať z Matoušova evangelia z 16. kapitoly o následování Ježíše Krista. Vyskytuje se zde tato závěrečná modlitba: „*Popřej, milosrdný Bože, lidu svému, který dnes památku světce a knížete Václava slavnostně oslavuje, trvalého pokoje, aby nerušen nepřízní a úklady nepřátel mohl se věnovat dílu míru ku prospěchu vlastnímu i všeho lidstva...*“³²⁸ V Tuháčkově misálu ze 40. let 20. století je také zařazena Památka knížete Václava (28. září).³²⁹ I zde je jako čtení evangelia zařazena perikopa z 16. kapitoly Matoušova evangelia. Liturgický formulář obsahuje texty prostoupené vyprávěním a motivy z legend, zejména

staroslověnské.³³⁰ V části „Tužby“ je Václav připomenut a charakterizován těmito slovy: *„Knížeti Václavu, pokornému služebníku Páně, rozváznému a mírumilovnému vladaři, že v těžké zkoušce rozvahou svou ochránil náš národ před úklady nepřátel a zachoval jej dobám budoucím, naše vděčná buď paměť“*.³³¹ V současné třídílné Bohoslužebné knize Církve československé husitské v části „Svátky a památné dny během roku“ nacházíme také Památku knížete Václava, která má své ustálené místo v našem liturgickém kalendáři.³³²

Obrazy či sochy sv. Václava se vyskytují v nepřehledné míře.³³³ Jeho postava je oděna v brnění a na hlavě má knížecí čapku, později přilbu. Jeho atributy jsou meč, štít s orlicí a korouhev, na které v husitské době byl vyznačen kalich. Vyobrazení sv. Václava se vyskytuje – i když spíše jen ojediněle – v některých sborech Církve československé husitské, jako jsou sbory v Praze 7 – Holešovicích nebo v Turnově. Specifickým místem, kde se od počátku Církve československé husitské udržuje svatováclavský odkaz, je kostel sv. Václava Na Zderaze v Praze 2 – Novém Městě.³³⁴ Zde se nachází na přední stěně lodi renesanční obraz z 16. století znázorňující českého světce se dvěma anděly³³⁵ i barokní fresky na stropě kostela vystihující Václavovo mučednictví i oslavení. Umělec a mystik František Bílek vytvořil reliéf na přední desce bohoslužebného stolu, kde je kněžna Ludmila společně s mladým Václavem³³⁶, svým vnukem, kterému vštěpuje víru a vzdělání, lásku k Bohu a k vlasti.

Kníže svatý Václav náleží mezi svědky Ježíše Krista v jejich nepřehledné bohatosti a rozmanitosti duchov-

ního obdarování. Současně se tato osobnost z dávné minulosti vztahuje bezprostředně k naší společné národní a státní tradici.

5.4 Úvaha o historii a poselství svatováclavského chorálu

Svatováclavský chorál nespočetněkrát zazníval v různých dobách, když naše vlast a její obyvatelé procházeli různými dějinnými událostmi v průběhu plynoucích staletí. Vznik písně „Svatý Václave“ je kladen do 13. či 14. století. Přesto zdroje této písně, podobně jako její starší sestry – písně „Hospodine, pomiluj ny“ sahají až ke slovanské liturgii, jak dává tušit recitativ v řeckém jazyce „Kyrie eleison“. ³³⁷ I když je píseň „Svatý Václave“ lidovou duchovní písní „neliturgickou“, jejím autorem byl zřejmě vzdělaný kněz a teolog, který byl obeznámen s životem a kulturou na panovnickém dvoře. ³³⁸

V první sloce je Václav oslovován jako „svatý“ – což je označení pro Božího svědka a služebníka, jenž po smrti stanul v Boží blízkosti. Současně je označován jako „vévoda České země“ – držitel a vlastník území, a „náš kníže“. Výraz kníže je vládce podřízený panovníkovi, tedy Bohu či Kristu. Ve druhé sloce se před námi otevírá mystický výhled ke světu vítězné Boží církve v nebi. Staročeské slovo „dvorstvo“ znamená dvořanstvo či dvůr. ³³⁹ Kristus jako vládce je v nebi obklopen dvořany – anděly a světci. ³⁴⁰ Třetí sloka je prosbou o ochranu před zlem odkazující k modlitbě Páně a její prosbě „zbav nás od zlého“ (Mt 6,13b). Zakońčením každé sloky je zvolání „Kriste eleison“, které zna-

mená „*Kriste, smiluj se.*“ V některých verzích je „*Kyrie eleison*“ – „*Pane, smiluj se.*“ Připojena byla čtvrtá sloka s mariánskou tematikou. Pátá sloka obsahuje známou a často citovanou prosbu v těžkých dobách českého národa „*nedajž zahynúti nám ni budúcím*“. Důraz na „Českou zemi“ v první a páté sloce navozuje prohlubující se uvědomělé vlastenectví doby jejího vzniku, které se klade do 12. století. Tato píseň je hlubokou meditaivní modlitbou nad světcovým hrobem a hudebním skvostem románské doby.³⁴¹

Přestože se původně jednalo o „neliturgickou“ lidovou duchovní píseň, pronikla do kostelů a patřila mezi čtyři písně povolené pražskou synodou v roce 1408. Mistr Jan Hus zařazoval na svátek sv. Václava její zpěv jako píseň lidu před nebo po kázání v Betlémské kapli. Ani husitský tábořský radikalismus, formulovaný v nauce Mikuláše z Pelhřimova, odmítající vzývání svatých, nedokázal zamezit oblíbě svatováclavské písně mezi věřícími.³⁴² Většinový utrakvismus považoval tuto píseň za národní hymnu a za výraz vlastenecké sounáležitosti. Zpívala se při důležitých událostech, jako bylo vyhlášení kompaktát v Jihlavě v roce 1436 a při korunovaci husitského krále Jiřího z Poděbrad v roce 1458. Text písně s vyobrazením sv. Václava se vyskytoval na husitských pavézách.³⁴³ V Jistebnickém kancionálu sice tuto píseň nenacházíme, ale je zde zařazena staročeská próza o sv. Václavu k jeho svátku.³⁴⁴ V době utrakvismu byla svatováclavská píseň součástí graduálů a kancionálů určených pro literátská bratrstva. V utrakvistickém Speciálníku královéhradeckém z rozhraní 15. a 16. století je její vícehlasé zpracování.

Ojedinělý je ozvuk svatováclavské písně ve Zpěvníku Jednoty bratrské od Lukáše Pražského s názvem „Pane, věčný králi“³⁴⁵, neboť jinak ji bratrské a evangelické zpěvníky opomíjejí, na rozdíl od utrakvistického prostředí, kde svatováclavská úcta měla své místo. Pro husity představovali svatý Václav a svatá Ludmila i důležitý doklad o starobylosti přijímání podobojí svátosti večeře Páně.³⁴⁶ Například kněžna Ludmila, ačkoli laik, přijímala také krev Krista z kalicha. Podobně i kníže Václav, který byl s kalichem vyobrazován. Husitský kněz Bohuslav Bílejovský se ve své Kronice české zmiňuje o kalichu, ze kterého přijímala kněžna Ludmila, že byl s posvátnou úctou uchováván v Mělníku.³⁴⁷

Svatováclavský chorál zazněl při vniku Církve československé husitské dne 8. ledna 1920 v závěru shromáždění Klubu reformních kněží v Národním domě na Smíchově³⁴⁸, tak také dne 11. ledna v roce 1920 v chrámu sv. Mikuláše na Staroměstském náměstí v Praze v závěru bohoslužby, při které byla veřejně nová křesťanská církev vyhlášena.³⁴⁹ Z důvodu její starobylosti, vlasteneckého charakteru i jejího rozšíření mezi věřícími ji zařadil dr. Karel Farský do svého Zpěvníku vydaného v roce 1922.³⁵⁰

5.5 Svátek Mistra Jana Husa v utrakvismu a v Církvi československé husitské

Slavením svátku Mistra Jana Husa dne 6. července navazuje Církev československá husitská na české a moravské utrakvisty (kališníky), kteří připomínali tuto osobnost jako Kristova svědka a mučedníka, jak to dokládá dochovaná liturgická,³⁵¹ hudební³⁵² a výtvar-

ná tvorba³⁵³. Den Husova úmrtí se v době české reformace světil v Praze, v mnohých městech i na venkově. Kališníci kněží sloužili k Husově poctě mše se světly a hudbou. Hovořilo se přímo o „dni svatého mistra Jana Husa“.³⁵⁴ Utrakvisté měli ve vážnosti zemské patrony a čeští světcí jako kněžna Ludmila, kníže Václav, opat Prokop i biskup Vojtěch byli pro husity příkladem přijímání podobojí. Největším světcem a zemským patronem byl však pro utrakvisty Mistr Jan Hus, jehož svátek byl slaven v den jeho smrti 6. července. O úctě k Mistru Janu Husovi v období české reformace pojednává podrobně na základě studia pramenů Ota Halama v publikaci „Svatý Jan Hus“.³⁵⁵ K Husovi byli připojováni další mučedníci doby husitské, jako Mistr Jeroným Pražský, kutnohorští mučedníci, a od druhé poloviny 16. století se objevuje v mešních textech i kněz Michal Polák. V oficiu z roku 1558 je uvedeno: „*Slavíce památku Mistra Jana z Husince a Jeronýma, kněze Michala i všech, kteří jsou pro Krista trpěli...*“³⁵⁶ Ten také uvádí podle dobových kázání a liturgických pramenů biblické texty, na které se kázalo na svátek Mistra Jana Husa v době české reformace. Na text Matoušova evangelia „*Blaze těm, kdo trpí pro spravedlnost...*“ (Mt 5,10) pronesl na památku Husovu kázání roku 1416 Mistr Jakoubek ze Stříbra.³⁵⁷ Na text z knihy Sírachovec ze 45. kapitoly kázal v roce 1457 Mistr Václav z Dráchova. Bohoslovec Jednoty bratrské Lukáš Pražský kázal v roce 1525 na text Matoušova evangelia (Mt 23,34-39). Tento text je vyznačen i v Šestidílné kralické Bibli, že je čten právě na Den Mistra Jana Husa.³⁵⁸ V luterské agendě Tobiáše Zázvorky Lipenského z roku 1581 je pro Husův

den určen text z knihy Moudrosti „*Duše spravedlivých jsou však v Boží ruce a trýzeň smrti se jich nedotkne*“ (Mdr 3,1nn) a evangelní perikopa je z Jana 15. kapitoly. Na perikopu podle Lukáše (L 21,12-19) na Husův svátek kázal v roce 1618 luterský kazatel ze Saska Matthias Höe. Srovnáváme-li texty evangelií v Bohoslužebné knize a lekcionáři CČSH uváděné pro svátek M. Jana Husa, je zřejmé, že jsou zařazeny i ty biblické perikopy, na které se kázalo v období české reformace.

Modernističtí katoličtí kněží, kteří jsou spjati se vznikem naší Církve československé husitské v roce 1920, se inspirovali náboženským a mravním odkazem české reformace a osobností Husovou. V té době se opět spontánně připomíná 6. červenec v českých a moravských městech i vesnicích. Hned v roce jejího vzniku 1920 v předvečer 6. července (5. července 1920) se uskutečnila bohoslužba Církve československé (husitské) u Husova pomníku na Staroměstském náměstí za hojně účasti. Přípomínka M. Jana Husa byla rozšířena v řadě míst naší země. Tradičně byla pálena tzv. „Husova hranice“. Tato zvyklost se dosud místně udržela.

Karel Farský zařadil do zpěvníku písně z doby husitské reformace, jakou je píseň „V naději Boží Mistr Jan Hus“³⁵⁹. Tato píseň pochází zřejmě již z roku 1416 a o další sloky ji obohatil utrakvista Jan Táborský.³⁶⁰ Farský vedle písní ze starobylé husitské tradice zařadil do svého zpěvníku i písně z evangelického a protestantského prostředí, kde Husova památka byla zachováána ještě před vznikem Církve československé husitské. V současném Zpěvníku CČSH je zařazena píseň

„V ruce tvé, Pane, svůj zde život kladu“, která byla slo-
žena ke dni Husovu a text vystihuje Husovu odevzda-
nost Kristu.³⁶¹ Autorem je Thimoteus Blahoslav Kaš-
par, evangelický farář a básník. Psal básně, překládal
cizí poezii a skládal i hudbu. V této písni je ve zkratce
vyjádřeno to podstatné z Husova života a jeho víry.
Hus se spoléhá na Boha a odevzdává se do jeho milosti.
Jsou zde užity obrazy z žalmů – hrad (Ž 9,10, Ž 59,17,
Ž 144,2) a štít (Ž 7,11, Ž 18,31, Ž 33,20 aj). „V tobě se
skrývám v přepevném svém hradu“. „Tvé jméno svaté
štítem vždy mi bylo“. V písni se zpívá nejen o Bohu, ale
i o lidech, kteří byli v Husově okolí. „Nepřítel zlobu,
znáš i přítel zradu“. Hus zakoušel silné projevy přátel-
ství i nepřátelství. Trápilo ho, že ti, kteří s ním dříve
žili v přátelském vztahu, prošli proměnou a postavili
se naopak proti němu. Pravda, která „nikdy nepomine“,
je pravda Kristova. Žádné plameny jí neublíží, nezničí
ji oheň. Právě tehdy, když je nejvíce potlačována, tím
více se prosazuje a dává poznat. Kristova pravda nás
přesahuje. Hus se mohl v něčem mýlit, ve vypjatém
boji mohl něco vyjádřit příliš vyostřeně, ale pravda,
za kterou zemřel, nebyla jen jeho subjektivním názo-
rem a představou, ale pravdou Kristovou. Ta je nejvyšší
autoritou křesťanů všech dob. Palma vítězství odkazu-
je k mučedníkům v knize Zjevení Janovo (Zj 7,9).

Jinou z písní z protestantského prostředí je píseň
„Ó svatý Bože“ s textem od kazatele Svobodné reformo-
vané církve Aloise Adlofa z Křesťanského kancionálu
z roku 1897.³⁶² Je to úpěnlivá prosba za českou zemi a za
český národ, aby se znovu duchovně obnovil. Melodie
složená Józefem Nikorowiczem je však svým původem

z polského vlasteneckého prostředí z 19. století.³⁶³ Písní s husovskou tematikou z počáteční tvorby Církve československé je mešní píseň „Hleď, Bože lásky“³⁶⁴, jejíž autorkou je Věra Klecanská (vlastním jménem A. Dufková). Píseň pochází z roku 1920 a k tvorbě autorku motivoval zřejmě sám Karel Farský, který hledal spolupracovníky při zpracování nového zpěvníku.³⁶⁵ Píseň se stala velmi rozšířenou a zpívanou při bohoslužbách a shromážděních v den Husova svátku. Tato píseň je zařazena i v současném Zpěvníku CČSH, avšak prošla textovou úpravou teologa Zdeňka Trtíka.³⁶⁶

V Českém misále, se kterým je spojeno liturgické obnovné dílo dr. Karla Farského, je na rozdíl od římskokatolických bohoslužebných knih zařazena „Památká mistra Jana Husi“. Autorem liturgických textů je prof. Alois Tuháček z Plzně. Je zde vloženo čtení z dopisu mistra Jana Husa veškerému národu českému z 10. června 1415.³⁶⁷ V pozdější bohoslužebné knize naší církve je „Na slavný den mistra Jana Husi“ zařazeno čtení o jeho utrpení a smrti podle Petra z Mladoňovic.³⁶⁸ Tím naše církev navazovala na utrakvisty, kdy bylo za časů husitského arcibiskupa Jana Rokycany v rámci bohoslužby 6. července čteno Umučení Husovo od Petra z Mladoňovic a také Husovy listy ze závěru jeho života. Na místech spojených s Husovým životem a působením, jako například v Husinci, na Kozím Hrádku či na hradě Krakovci či v německém městě Konstanz u Bodamského jezera, se konaly a konají bohoslužebná shromáždění za aktivní účasti Církve československé husitské.

V letech 1949–1954 byla rozhodnutím tehdejší vlády obnovena Betlémská kaple v Praze. Církev československá husitská usilovala o možnost konání bohoslužeb v obnovené Betlémské kapli – v místech bytostně spjatých s Husovým kazatelským působením a reformním zápasem. Kaple byla sice tehdy v čase totalitního režimu znovu vybudována, ale jako muzeum, ne jako místo pro zvěstování Božího slova, které bylo pro Jana Husa rozhodující životní inspirací, silou a autoritou. Až teprve v roce 1968 v době dočasného politického uvolnění zde mohla naše církev poprvé konat bohoslužbu. Tehdy kázal proděkan Husovy fakulty dr. Rudolf Horský a liturgii vedl pražský biskup dr. Josef Kupka. Přítomno bylo třicet duchovních v talárech a několik stovek věřících. Následoval průvod na Staroměstské náměstí, kde byly položeny květiny k pomníku Mistra Jana Husa. Zde promluvil filozof Milan Machovec společně s představitelem naší církve. Z věže Staroměstské radnice hráli pozouněři husitské chorály.³⁶⁹ I v době normalizace se podařilo tato shromáždění v Betlémské kapli v nepřetržitosti udržet.

V každé diecézi CČSH – pražské, královéhradecké, plzeňské, brněnské, olomoucké i slovenské jsou významná a památná místa vztahující se k tradici české náboženské reformace, kde se věřící v červencových dnech setkávají, a to i za účasti ekumeny a veřejnosti. V roce 2015 během 600. výročí od mučednické smrti Mistra Jana Husa se konaly bohoslužby a setkání na řadě míst v České republice i v zahraničí. Husova osobnost, učení a duchovní odkaz náleží zřetelně k identitě Církve československé husitské.³⁷⁰

6. K počátkům zpěvu a hudby v církvi

6.1 *Písně a hudební projev Božího lidu podle biblického starozákonního svědectví*

Zpěv a hudba mají vztažnost od nejstarších dob k náboženství.³⁷¹ Také v Izraeli byly zpěv a hudba³⁷² součástí bohoslužby a náboženských slavností. Ale nad magicko-kultickou mocí převažovala služební funkce hudby. Slovo bylo nadřazeno melodiím a instrumentálnímu doprovodu. Melodie jsou pro nás neznámé, ale slova, texty se dochovaly do naší přítomnosti. Texty izraelských písní jsou rozsety ve starozákonních knihách. Nestaršími částmi Písma svatého jsou právě písně, které byly předávány z generace na generaci. Je to především Debořina vítězná píseň (Sd 5. kap.) a Mojžíšova píseň o přejití Rákosového moře (Ex 15,1-21).

Jedinečným dokladem poezie a hudby v Izraeli jsou žalmy neboli Chvalozpěvy (hebr. *tehilim*). Jejich pevný počet a pořadí se ustálil ve 3. století před Kr. Izrael svým zpěvem oslavoval Hospodina, který je Pánem dějin i přírody. V žalmech se objevují časté výzvy „*Chvalte Hospodina*“, „*Zpívejte Hospodinu píseň novou*“, „*Pějте Hospodinu žalmy při citaře*“. Hebrejské „Halelujah“ znamená „Chvalte Pána“. K největšímu hudebnímu rozkvětu došlo v Izraeli v období prvního a druhého chrámu.³⁷³ Z tohoto období pochází většina žalmů, neboť byly zpívány při obětních rituálech.³⁷⁴

V oslavných žalmech je patrný obraz světa, jak ho viděli starověcí lidé. Svět se podle této představy skládá z několika vrstev. Nejvyšší sférou je Boží svět, nebesa nebes, výsosti. Tato oblast je lidem nepřístupná a zde

přebývá Bůh. V nebeském světě existují zvláštní bytosti – andělé – Boží poslové a služebníci. Oni svým dokonalým zpěvem chválí Boha pro jeho dobrotu a moc. Proto v žalmu 148 se výzvy k chvále týkají nejprve andělů a pak teprve nebeských těles, přírodních sil, celého stvořeného pozemského světa a nakonec lidí: „*Chvalte Hospodina z nebes, chvalte ho ve výšinách! Chvalte ho, všichni jeho andělé, chvalte ho všechny jeho zástupy.*“ (Ž 148,1-2) Podobně je tomu i v žalmu 103: „*Dobrořečte Hospodinu jeho andělé, vy silní bohatýři, kteří plníte, co řekne, vždy poslušni jeho slova*“ (Ž 103,20). V nebi se děje neustálá oslava Boha, probíhá tam nebeská liturgie, o níž čteme v knize Zjevení Janovo (Zj 19).

Děni v nebeském světě je vzorem pro děni v pozemském světě. Dokonalý zpěv andělů má být napodobován zpěvem lidí v chrámě. Proto chrámový zpěv v Izraeli musel být na velmi vysoké úrovni a byl záležitostí především školených zpěváků z Levitů. Než byli přijati, museli se 5 let učit zpěvu. Mohli se stát chrámovými zpěváky až od 30 let a sloužili pak do 50 let, kdy hlas začíná slábnout. Zpěv byl jediným jejich zaměstnáním. Jejich povinností bylo zpívat ráno i večer při obětech a o svátcích. V chrámu zpívali i chlapci a také ženy.³⁷⁵ Lid se přidával odpovědí „Amen“³⁷⁶ a zpěvem refrénů (Ž 118,5; Ž 136 aj.).

Vedle zpěvu se v chrámové bohoslužbě uplatňovala hra na hudební nástroje.³⁷⁷ V 2. knize Paralipomenon čteme: „*Všichni lévijští zpěváci, oblečení v roucho z bělostného plátna, stáli s cymbály, harfami a citerami na východ od oltáře a s nimi bylo sto dvacet kněží troubících na pozouny. Trubači a zpěváci hráli a zpívali*

zároveň, aby Hospodinova chvála a oslava zněla jednohlasně; když se začalo hrát na pozouny a cymbály a jiné hudební nástroje, chválili Hospodina, protože je dobrý a že jeho milosrdenství je věčné“ (2 Pa 5,12-13a). Nedá se zcela přesně určit, jak vypadaly starověké hudební nástroje užívané v Izraeli. Neexistují totiž žádné fresky a reliéfy, jako například v Egyptě, kde je podoba hudebních nástrojů dochována na náhrobních malbách. Protože svérázná kultura Izraele nedovolovala vytvářet obrazy, známe pouze názvy jednotlivých hudebních nástrojů. V Bibli je jmenováno více než 30 různých nástrojů. Žalm 150 je takovým seznamem hudebních nástrojů.³⁷⁸ Užívaly se nejčastěji nástroje strunné, dechové, ale i bicí. Ze strunných nástrojů je to *kinnor* neboli *citara* (v českém ekumenickém překladu Bible). To je tzv. „Davidova harfa.“ Hrál se na ni „trsatkem“ (tepátkem), ale král David hrál prsty (1 S 16,16.23 – Kralická bible). Vedle citary druhým nejdůležitějším strunným nástrojem byla harfa. Tyto dva nástroje se užívaly při náboženských obřadech. Z dechových nástrojů to byl především *šofar*³⁷⁹ – překládán v českém ekumenickém překladu Bible jako polnice, roh. Tyto nástroje byly zhotovovány z beraních rohů a zdobeny zlatem a stříbrem. Je to jediný nástroj, který se užívá v synagogální bohoslužbě až do novověku. Jinými dechovými nástroji byly pozouny, trubky, flétny a píšťaly. V jeruzalémském chrámu se hrálo i na bicí nástroje. Buben byl vyhotoven ze dřeva a zvířecí kůže. Užívaly se též triangly, zvony a činely (1 Pa 15,19).

Po pádu jeruzalémského chrámu zaniká židovská instrumentální hudba, avšak součástí bohoslužby v sy-

nagogách zůstává významnou složkou zpěv. Používalo se kantilačního (recitativního) přednesu čtení a modliteb a zpěvu žalmů.³⁸⁰ Žalmy zde měly pevné místo a byly zpívány jako responsoria a antifony. Ztratily však svůj původní liturgický smysl, který měly v chrámové bohoslužbě, a staly se z nich modlitby a písně židů i křesťanů.

6.2 Zpěv v prvních staletích křesťanské církve a rozšíření gregoriánského chorálu

Ze svědectví novozákonních epištol můžeme usuzovat, že křesťanská obec byla od počátku zpívajícím shromážděním (Ef 5,19-20). První křesťané užívali ve svých bohoslužebných shromážděních zpěvy obvyklé v židovském chrámě a synagogách. Především zpívali žalmy (Ko 3,16 – i zde jsou žalmy uvedeny na prvním místě). Slovo „žalm“ je řeckého původu; výraz *psalló* vyjadřuje noření prstů do strun nástroje, nebo píseň doprovázenou strunným nástrojem. Žalmy tvořily u Židů v období chrámové bohoslužby liturgické celky k jednotlivým náboženským slavnostem a příležitostem. Po zániku chrámu zpívali Židé jednotlivé žalmy již bez ohledu na jejich původní určení. Dá se usuzovat, že ve 3. století př. Kr. byl žaltář skládající se ze 150 žalmů pevně ustálen s neměnným pořadím. Novozákonní citáty dokazují, že se v době apoštolské církve uplatňovaly jednotlivé žalmy jako samostatné písně nebo modlitby. Zvláště mezi prvními křesťany byly oblíbené ty, které bylo možno vztahovat na Ježíše Krista jako zaslíbeného krále (sr. Ž 2 a 110 v Žd 1; Ž 8 v Žd 2 aj.). Žalmy byly zpívány jako psalmodie, to

znamená, že šlo o zpěv jednoduché stále se opakující melodie. Tak byly žalmy zpívány již ve starožidovské bohoslužbě a ve většině křesťanských církví 1. tisíciletí. Žalm mohl být zpíván samostatně bez přídavku, nebo byl jednotlivý verš zpíván sborem na způsob refrénu (srov. Ž 136). Pak jde buď o antifonu (jednodušší) nebo responsorium (složitější). Sólově se zpívaly jednotlivé verše, zatímco refrén byl zpíván sborově. Vedle žalmů se u prvních křesťanů objevuje též vlastní tvorba, vycházející však ze starozákonní tradice. Na počátku Lukášova evangelia jsou staré křesťanské chvalozpěvy: Andělské zvěstování (L 1,14-17), Magnificat (L 1,46n), Benedictus (L 1,68-79) a Simeonův chvalozpěv (L 2,29-32).³⁸¹ Nápěvy prvokřesťanských zpěvů měly orientální ráz.

Křesťanské obce, které se utvářely mimo Palestinu, byly ovlivněny řeckou kulturou. V církvi se objevují nové duchovní písně – ódy a hymny. V Pavlových listech nalezneme některé z těchto prvokřesťanských hymnů. Hymnus je duchovní píseň zpívaná k Boží slávě. V antickém Řecku byly hymny skládány na počest pohanských božstev. Hymnická tvorba se živě rozvíjela i v křesťanských církvích, která však byla zaměřena teocentricky (k jedinému Bohu) a christocentricky (k Ježíši Kristu). Šlo o písně s novým textem nezávislým na Starém zákoně. V křesťanských hymnech byl oslavován ukřižovaný a vzkříšený Ježíš Kristus, kterého Bůh učinil Pánem nade vším. Nejznámější christologický hymnus je v listě Filipským (Fp 2,6-11). Další oslavné hymny jsou v listě Efezským (Ef 1,3-23) a Koloským (Ko 1,15-20).³⁸²

Velký rozmach duchovní křesťanské tvorby nastal po vydání Konstantinova Milánského ediktu roku 313. V bývalých pohanských kultových prostorách a v prvních křesťanských bazilikách zazněl halelujový chvalo zpěv vítězného křesťanství. „Halelujah“ (Aleluja) je z hebrejštiny a znamená „*Chvalte Hospodina*“. Je to výzva, jíž jsou nadepsány žalmy chvály a díkůvzdání (např. žalmy 111-113, 135, 146-150). Církevní otec Kasiodor ve svém výkladu Žalmů k tomuto výrazu po-
značňuje: „*Toto slovo pocházející z hebrejské řeči je v tak velké úctě, že nebylo do žádné jiné řeči přeloženo.*“ Mohutný halelujový zpěv nacházíme ve vizích knihy Zjevení Janovo, kdy vítězná církev v nebesích zpívá „Halelujah“ k Boží chvále a oslavě (Zj 19,6-8).

Rozdělení při liturgickém zpěvu ve staré církvi bylo toto:

- 1) Zpěv liturga při čtení ze svatého Písma (lekce) a zpívané modlitby (modlitba, která je vzýváním a oslavou Boha, měla od nejstarších dob formu vroucího zpěvu);
- 2) hlas zpěváka (kantora), který ornamentálními projevy zdobil bohoslužebný zpěv;
- 3) liturgický chór (schola);
- 4) zpěv obce.

Hudební nástroje byly ve starokřesťanské bohoslužbě vyloučeny, jak to dokládá tradice pravoslavné chrámové hudby. V protikladu k pohanským obřadům, při kterých byly užívány hudební nástroje, měli křesťané chválit Boha živými hlasy, a ne neživými nástroji.³⁸³ V rané křesťanské církvi měl lid v antifonách a responsoriích možnost spoluúčasti zpěvem refrénů žalmické-

ho charakteru. Koncem 4. století byl aktivní podíl obce na bohoslužebném zpěvu omezován. Lid zpíval pouze v modlitebních litaních „Kyrie eleison“. Někde bylo odňato lidu dokonce i „Kyrie“ a bylo zpíváno školeným pěveckým sborem. V roce 367 na koncilu v „Laodykeji“ byl vydán zákaz lidového zpěvu.³⁸⁴

V období latinských církevních otců, podobně jako kazatelství bylo ovlivněno antickým rétorickým uměním, i nově vznikající křesťanské hymny se opíraly o antické vzory. Význačným autorem mnoha latinských hymnů byl milánský biskup Ambrož (340-397), který je autorem chvalozpěvu „Te Deum laudamus“ (Tebe, Bože, chválíme). V textech latinských hymnů se objevily rýmy a melodicky byl zpěv velmi podmanivý. Ambroziánský chorál byl později nahrazen Gregoriánským chorálem, který se stal normou veškeré další tvorby západní církve.

Označením gregoriánský chorál (*cantus gregorianus*)³⁸⁵ se myslí až do současnosti praktikovaný jednohlasý liturgický zpěv bez doprovodu v katolické církvi. Samotné slovo chorál má však širší význam, neboť zahrnuje i husitský či protestantský zpěv. Ke gregoriánskému chorálu, označenému podle papeže Řehoře I., se nepočítá pouze veškerá hudební středověká tradice, nýbrž i nová hudební díla inspirovaná těmito zdroji. Gregoriánský chorál je souborem několika tisíc zpěvů.

Rychlým rozšířením křesťanství od 4. století po Kristu se vyvíjel nejrůznější zpěvní repertoár nezávislý na Římu. Kolem 6. století byly v západní církvi položeny tyto základní okruhy (větve) liturgických zpěvů – španělský (visigótský, později mozarabský),

galikánský, milánský (ambrosiánský) a starořímský. Ve Španělsku se od 4. století rozvíjel osobitý liturgický zpěv, který se udržel do 11. století. Jeho centry byly Sevilla, Toledo a Zaragoza. Ambrosiánský zpěv se dochoval v bývalé milánské provincii a v italské části Švýcarska. Zpěvy prošly tolika vlivy, že nemůžeme získat představu původního stavu. Starořímským je nazýván zpěv římské liturgie před Řehořovou reformou. Je znám jen z několika dokumentů, protože tyto knihy byly většinou zničeny. Starořímský zpěv obsahoval kromě jednoduchých nápěvů pro lid i melismatické sólové zpěvy pro uplatnění umění sólových zpěváků. Na úsilí sjednotit texty a melodie se podílelo více papežů. Mezi nimi byl i Řehoř I., který jako benediktin pěstoval zpěv. Papež Řehoř sám však pravděpodobně melodie nekomponoval. Přesto se zasloužil v Římě o rozvoj pěvecké školy (*schola cantorum*). Po příkladu tohoto papeže byly zakládány po celé Evropě pěvecké školy, kde se tento chorál rozvíjel.

Způsoby zpěvu chorálu jsou tyto:

- 1) Sólový zpěv (lekce a orace) – slavnostní přednes bohoslužebných čtení a modliteb kněze či zpěv kantora.
- 2) Responsorium, kdy se střídá sólo a zpěv chóru (refrénu).
- 3) Antifona, kdy se střídají navzájem dva chóry (sbory).³⁸⁶

Texty gregoriánského chorálu jsou psány latinskou řečí. S duchem latinské řeči je spjata melodika starobylého rázu. Ze starokřesťanského zpěvu, na který grego-

riánský chorál navázal, převzal prvky orientální – především židovské, ale i helenistické. Jde v některých případech dokonce k blízké příbuznosti celých chorálních zpěvů se synagogálními melodiemi anebo řeckými hudebními prameny.³⁸⁷ Zprvu se chorální zpěvy udržovaly pouze ústní tradicí, později byly zapisovány do zpěvníků. Byly nazývány antifonáře (pro modlitby hodinek) a graduály (pro mši). Jedná se o jednohlasý zpěv vylučující jakýkoliv nástrojový doprovod. Jde o čistou melodii osvobozenou i z pout pravidelného rytmu.³⁸⁸ Novým prvkem se stal vícehlasý zpěv, jaký zněl v katedrále v Notre-Dame.

Podle vzájemného vztahu textu a nápěvu můžeme rozlišit dva základní typy melodiky. Prvním typem je melismatický, kdy se na jednu slabiku zpívá více tónů. Tento způsob převládá v gregoriánském chorálu. Typické je takto zpívané „Aleluja.“³⁸⁹ Tento melismatický zpěv je vzdáleným dědictvím orientálního zpěvu. Druhým typem je sylabický, kdy se na každou slabiku textu zpívá zpravidla jeden tón. Toto je charakteristické pro písňovou tvorbu.³⁹⁰

Z gregoriánského chorálu vyrostla celá evropská hudební kultura. Gregoriánský chorál v návaznosti na předcházející období byl pěstován také v utrakvismu, jak dokládají bohoslužebné knihy a zpěvníky literátských bratrstev.³⁹¹ Intencí české utrakvistické liturgie bylo zachování původního chorálu a jeho uzpůsobení českému textu.³⁹² Hudební motivy gregoriánského chorálu přešly i do zpěvů doby české i světové reformace, kdy byly textovány v mateřském jazyce v češtině nebo němčině.

7. Poznámky k historii a podobě bohoslužebných oděvů

7.1 Původ bohoslužebných a duchovenských oděvů ve starověku

Zpočátku v křesťanské bohoslužbě nebyla užívána žádná kněžská roucha, na rozdíl od starozákonní židovské bohoslužby, kterou určovaly předpisy Zákona o oděvech kněží a levitů. Učedníci Ježíše nosili suknice /plášť/ (hebr. *kuttónet*, řec. *chitón*, lat. *tunica*) a podle pokynů Ježíše si neměli brát dvojí šat a měli se spokojit s jedním (srov. Mt 10,10, L 9,3). Při účasti na křesťanském bohoslužebném shromáždění byl kladen důraz na čisté, sváteční šaty a lidé neměli být podle šatů rozlišováni (srov. Jk 2,2-3). Zvláštní význam získalo bílé křestní roucho (srov. Zj 3,4n; 3,18; 4,4 aj.). V listech apoštola Pavla se setkáváme s výrazem „obléci Krista“ (Ga 3,27), který znamená přijetí Krista všemi věřícími, všemi pokřtěnými, nejen kněžími. V čase pronásledování křesťané na sebe nemohli upozorňovat nějakým zvláštním oděvem. Církevní roucha byly původně obyčejné a běžně užívané starověké pláště, ale zhotovené ze vzácné látky.³⁹³ Bohoslužebná roucha užívaná v Římskokatolické církvi a církvích pravoslavných pocházejí původně ze světské oblasti – z římských obleků a insignie z císařského dvora. Jednalo se o insignie (jako štóla, pallium aj.) vyznačující vyšší vrstvu, které začali nosit i duchovní. Časem se rozlišila všední roucha – tunika a zvláštní roucha – alba pro bohoslužbu. Roucha získávala svůj symbolický význam a jejich oblékání bylo spojováno s rituály. Změna módy nastala v čase stěho-

vání národů. Móda se měnila, ale církvev tolik nepodléhala těmto změnám, a tak zůstaly tyto antické oděvy v podobě liturgických rouch (alba, ornát, štóla a další) uchovány, jakkoliv na jejich podobu měly později vliv středověk a baroko.³⁹⁴

7.2 Kritika okázalých rouch duchovních v dějinách před reformací

Kritika okázalých rouch biskupů a duchovních již v křesťanském starověku zazněla na sedmém sněmu v Niceji. Pravidlo 16: *„Každý přepych a ozdoba těla jsou cizí křesťanskému stavu a hodnosti. Proto nechť se napraví biskupové a duchovenstvo, kteří se ozdobují lesklými a skvoznými šaty... Totiž od dávných dob se každý duchovní spokojil s nepřepychovým a skromným šatstvem, neboť vše, co se přijímá na sebe ne z potřeby, nýbrž pro ozdobení, podléhá obvinění z marnivosti, jak praví Basil Veliký. Avšak nebyly nošeny ani pestré z hedvábí tkané oděvy a na lem oděvů nebyly přišívány obruby z jiné barvy“* (srov. Mt 11,8).³⁹⁵ Nikdo se neměl vysmívat kněžím kvůli tomu, že nosí prostý a skromný šat.³⁹⁶ Obnovná hnutí a mnišské řády vyjadřovaly touhu po chudobě a prostotě i oblečením ve snaze ztotožnit se svým ošacením s chudými lidmi, jak to je patrné ve středověku u valdenských a u františkánů. Značná část světského duchovenstva na přelomu 13. a 14. století přejímala světský životní styl. To se týkalo vyššího duchovenstva, ale i „řadových“ duchovních. Protipólem byli členové řeholí jako například minorité, kteří se snažili po příkladu svého zakladatele působit mezi chudinou.³⁹⁷ V době Karla IV. ovlivňoval módu fran-

couzský dvůr, a to se projevovalo i v oblékání kněží.³⁹⁸ Synody apelovaly na duchovní, aby jejich oděv nevykázal žádné módní výstřelky.³⁹⁹ Motiv kritiky okázalých biskupských a kněžských rouch se ozývá u Mistra Jana Husa. *„Ale dieš, že sluší na biskupa, aby měl rúcho krásné, panoší mnoho a ztravu bohatú. A já odpoviem tobě, že dôstojenství Krista biskupa a jeho apoštolov v chudobě bez komonstva a bez rozkoší v životě svatém se stkvělo; protož Kristova chudoba, práce a pokora lépe by oděla než která pyšná rúcha, jakož die sv. Řehoř.“*⁴⁰⁰ Hus sice nosil prostý šat⁴⁰¹, takzvanou kněžskou sukni z nebarveného sukna, ale také při sloužení mše užíval ornát. Husův tmavý mešní sametový ornát se zlatým nápisem se přechovával jako relikvie na pražské univerzitě.⁴⁰²

7.3 Liturgické oděvy v české reformaci

Bohoslužebné roucho a jeho podoba bylo jedním ze sporných bodů liturgické praxe, které rozdělvalo jednotlivé směry husitství. Umírněné strany husitství zachovaly ornáty, svrchní liturgické roucho oblékané na albu se štólou. Táboři na rozdíl od pražanů naopak sloužili mši v běžném šatu.⁴⁰³ Svědectví o tábořském pojetí bohoslužebného oděvu podává v kronice Vavřinec z Březové: *„Každý kněz s pleší v ornátě nebo komži, kteříž by službu boží působil a podle řádu a obyčeje zvyklého, že jest jako ona nevěstka, o níž psáno v Zjevení svatého Jana. Takový má býti od lidí potupen... mše má sloužena býti ku podobenství Pána Krysta a svatých apoštolův s bradami a bez pleše, v obecném oděvu a bez oltáře na kterémžkoli místě...“*⁴⁰⁴ Bohoslužebný oděv

a jeho podoba byl předmětem sporu mezi pražany a tábory. Z husitského sněmu svatoprokopského roku 1421, konaném na Starém Městě v koleji Karlova učení za účasti pražských a táborských kněží a teologů, vzešly články, v nichž je též řečeno: „(Ustanovujeme)...aby řád a služba svatá ve vsí přípravě a obyčeji prvotní církve příkladně okázalého (ukázaného) a od svatých prvotní církve schváleného a držného oděvu, jenž ornátové slovou, sloužena byla, odložíc však od tohoto mešního roucha všelikou zbytečnost a drahotu ...“.⁴⁰⁵ Utrakvisté drželi tradici mešních rouch – ornátu nebo komže – po kolena sahající svrchní bílý šat s rukávy. Ve středověku kněží nosili zdobné ornáty – kazule a na některých z nich byl zobrazen ukřižovaný Kristus. Když byl kněz při mši otočen zády k lidem, lidé měli před zrakem mít Krista ukřižovaného, viditelně znázorněnou Kristovu oběť. Podobné nosili utrakvisté, jak dokládá Jenský kodex.⁴⁰⁶ Zobrazení utrakvistických kněží a jejich rouch nacházíme na Arše novobydžovské. Ve středu je zobrazena poslední večeře Krista s apoštoly a po stranách jsou dva kněží – jeden žehná kalich, druhý drží pyxidu s hostiemi. Utrakvističtí kněží mají bílý oděv – komži, jeden červenou štólu, druhý černou štólu. Na hlavě mají pokrývky – birety.⁴⁰⁷ Utrakvističtí kněží podobně jako katoličtí kněží nosili taláry – kněžské suknice. Odlišovala je jejich barevnost, neboť zatímco katoličtí kněží užívali tmavou barvu, utrakvističtí kněží měli barvy rozmanitější. Chudší duchovní mohli mít taláry různého zbarvení. Důvodem nebyla jejich rozmařilost, nýbrž cena plátna, kdy tmavé bylo dražší.⁴⁰⁸ V Jednotě bratrské v návaznosti na tábory byly odmítnuty zdo-

bené ornáty či komže a kněz konal obřad večere Páně v „prostém počestném oděvu“.⁴⁰⁹ Z některých zmínek je zřejmé, že bratrští kněží konali bohoslužbu v oděvu, který byl určen pro tento účel. Odmítnutím ornátů se jednota odlišovala od církve podobojí. Oděv bratrského kněze podle Lukáše Pražského má být důstojný, zakrývající nohy a krk.⁴¹⁰ Oděvem bratrských kněží byl dlouhý černý splývavý šat.⁴¹¹ Po Rudolfově majestátu někteří bratrští kněží začali užívat komže⁴¹², ale v Jednotě to naráželo na odpor. Při zvláštních příležitostech jako byl pohřeb Petra Voka z Rožmberka nebo korunovace Fridricha Falckého byli bratrští kněží v komžích.⁴¹³ Bílý talár – volné zřasené roucho (srov. J 13,4) začala v 18. století užívat při večeri Páně, při křtu, biřmování a svatebním požehnání obnovená Jednota bratrská.⁴¹⁴ Z počátku Zinzendorf a někteří kazatelé nosili červený pás na znamení barvy Kristových ran, od kterého pak bylo upuštěno.⁴¹⁵

7.4 Bohoslužebné oděvy ve světové reformaci a protestantismu

Martin Luther byl v této věci svobodný. Jeho spolupracovník Andreas Karlstadt užíval od roku 1521 při bohoslužbě svůj profesorský oděv – tzv. akademickou šubu z černého sukna. V 16. století byla šuba nejrozšířenějším pánských kabátcem na sever od Alp. Luther tuto praxi neodmítal. Filip Melanchthon v Apologii Augsburgské konfese XXIV.1 však ještě uvádí, že se v luterských církvích zachovávají „mešní roucha“.⁴¹⁶ Tato praxe je patrná na dobových obrazech. Luterský duchovní byl oblečen v albě a ornátu, nosil štólu.

Mimo mši (při křtu) byl oblečený do komže přes talár. Staroluterské agendy dokládají, že luterští pastoři sloužili v albě, ornátech a mešních rouchách.⁴¹⁷ Epitaf syna Jana Jetřicha ze Žerotína a Barbory z Biberštejnu jako oltářní obraz představuje podle některých badatelů živou luterskou obec, v níž pastor vykonává církevní úkony. Luterský kněz má bílý oděv a červenou štolu.⁴¹⁸ Podle jiných badatelů není zřejmé, zda se v tomto vyobrazení nejedná spíše o utrakvistickou obec a duchovního. Zwingli a Kalvín odmítli liturgické oděvy zcela. Prosazovali, aby duchovní vystupovali v tmavém stavovském oblečení.⁴¹⁹ Do sedmnáctého století se nosil renesanční „krejzlík“. Pruský král Fridrich Wilhelm III., kalvínsky orientovaný, zavedl výnosy z roku 1811 a 1817 jako povinný oděv luterských duchovních černý talár. Výnosy se týkaly též právníků, profesorů a dalších profesí, dokonce i židovských rabínů.⁴²⁰ Rabíni nosili tmavé taláry v Rakousko-Uhersku a v Německu. V evangelických církvích talár užívaný jako bohoslužebný oděv byl oděv původně akademický a měl představovat, že pro kázání je nezbytné vzdělání. Charakteristickým oděvem evangelických farářů se stal na dlouhou dobu černý talár se dvěma bílými tabulkami. Tabulky jsou pozůstatkem bílého krajkového límce. V případě luterských farářů byl ještě talár doplněn komží – svrchní řasenou košilí bílé barvy zdobené krajkami. Civilní oděv a odmítání taláru v církvích evangelikálních vychází z předpokladu, že rozhodující není jen vzdělání, ale předně vnitřní povolání.⁴²¹

7.5 Bohoslužebný oděv v rádech a liturgické praxi CČSH

Řády Církve československé husitské uvádějí předpisy i dokumentují zvyklosti církevní a bohoslužebné praxe, které se týkají také liturgického oděvu.⁴²²

První duchovní Církve československé husitské byli římskokatoličtí kněží a užívali zprvu bohoslužebné oděvy Římskokatolické církve.⁴²³ Ornáty byly duchovními Církve československé záhy odkládány.⁴²⁴ Duchovní Církve československé užívali kleriku (talár), rochetu a štólu, jak dokládají dobové fotografie. Na rochetu se našíval symbol kalicha. Později se rocheta přestala užívat a někteří duchovní neužívali ani štólu. V čase tzv. pravoslavné krize například v Olomouci duchovní místo kalicha nosil na rochetě pravoslavný kříž.⁴²⁵ Pravoslavně orientovaní duchovní nosili pravoslavná liturgická roucha.⁴²⁶ Na Moravě, ale i v Čechách se užívalo tmavé i bílé bohoslužebné roucho.⁴²⁷ Na prsou byl umístěn červený kalich.⁴²⁸

Na prvním sněmu v roce 1924 bylo v referátu prof. Františka Kalouse charakterizováno roucho duchovního CČS takto: „*Oblekem je černý talár s rudým kalichem, který je buď uprostřed na prsou, nebo na levé straně na srdci. Při liturgii, svatbě, křtu má duchovní na taláru také bílou štólu, která může být ozdobena. To jsou jediná naše roucha bohoslužebná: působí vážností, ale také radostně, zvláště štóla, odznak úřadu duchovního*“.⁴²⁹ Bylo zde též řečeno, že štólu je možné ozdobit a součástí oděvu je i biret – jednoduchá černá pokrývka na hlavu užívaná při úkonech konaných

ve venkovním prostředí. Karel Farský nosil bílou i vyšivanou štólu na černém taláru, avšak očekával vývoj bohoslužebného roucha Církve československé směrem k jeho světlejší podobě.⁴³⁰ Vilibald Růžička prosazoval světlou štólu vyšivanou s kalichem a černou štólu pro pohřební obřady. V roce 1931 byl přijat tento Růžičkův návrh. Za patriarchátu G. A. Procházky se nosila štóla se spojenými rameny, proto byl symbol kalicha vyšit přímo na štólu.⁴³¹ V bohoslužebné knize CČS z roku 1939 je talár jako bohoslužebné roucho blíže specifikován tak, že je „černé barvy, řasnatý a splývající, u krku uzavřený a sahající až po kotníky. Límeček je ležatý, sametový. Na levé straně prsou buď ozdoben nachovým kalichem předepsaného tvaru“.⁴³²

Po druhé světové válce přestávali při svěcení dostávat kněží štólu a mnozí duchovní ji přestávali nosit⁴³³, ačkoli byla uvedena ve stávajícím Bohoslužebném řádu vydaném jako součást Liturgie v roce 1952. Zde je uvedeno: „Při každém bohoslužebném úkonu duchovní na talár si obléká štólu barvy bílé nebo světlé a tvaru rovněž předepsaného. Černé štóly smí být užito jen při pohřbech.“⁴³⁴ V bohoslužebném řádu přijatém na 1. zasedání VI. sněmu v roce 1971 je řečeno: „Obřadním oděvem kněze CČSH je černý talár u krku uzavřený, s červeným kalichem na prsou a štóla. Pokrývkou hlavy je biret. Kazatelé z povolání používají talár se znakem CČSH podle schválení ústřední rady.“⁴³⁵ Z důvodové zprávy liturgického výboru k tomuto řádu je zřejmé, že zařazení povinného nošení štóly knězem do bohoslužebného řádu reagovalo na situaci, kdy někteří kněží nenosili při liturgické službě a konání obřadů štólu

vůbec. „Široká diskuse se rozvinula v otázce povinného nošení štóly. V této věci není v církvi jednoty. Domníváme se, že nepatří mezi prvořadě otázky. Liturgický řád konstatuje nepopíratelnou skutečnost, dochovanou tradicí, že štóla je znamením kněžského úřadu, a má být užívána tam, kde je funkční“.⁴³⁶

Bohoslužebný oděv, respektive duchovenský či kazatelský talár v Církvi československé husitské je viditelným znakem církevní a duchovenské služby a je tak současně vázán na liturgickou funkci. V Řádu duchovenské služby z roku 2004 je uvedeno: „Všichni duchovní CČSH používají při svátostných a mimosvátostných obřadech a při zvláštních slavnostních příležitostech bohoslužebný oděv v souladu s Bohoslužebným řádem.“⁴³⁷ Duchovní jsou povinni bránit zneužití tohoto oděvu.⁴³⁸ Talár užívají duchovní a kazatelé⁴³⁹, ale nikoli pastorační asistenti.⁴⁴⁰ Podle nových pravidel z roku 2016 jej mohou užívat též bohoslovci CČSH.

V Církvi československé husitské probíhá diskuse o bohoslužebných oděvech a jejich podobě. Podle některých má být nošena bílá alba místo taláru. Alba není však specificky kněžským oblečením⁴⁴¹, a proto v takovém případě by ji měli nosit při bohoslužbě všichni pokřtění.⁴⁴² Zdeněk Bonaventura Bouše ve své liturgice píše: „Je samozřejmé, že liturgická roucha oblékají jen ordinovaní duchovní. ...nevhodně působí paramenta na přísluhujících, kteří nejsou ordinováni, i když konají důležité liturgické úkony: předčítají z Bible, kážou nebo pomáhají při vysluhování večeře Páně. Liturgická roucha nejsou totiž divadelní kostým. Mají-li ještě nějaký smysl, potom je tento smysl paralelní s účelností soudcov-

*ských nebo profesorských talárů. Jsou znamením strukturalizace vyspělé církevní obce a její touhy po katolicitě. Zároveň vnášejí do liturgie nevšední slavnostnost, tu potřebuje občas každé společenství, tedy také církev. Ale tato slavnostnost musí být z pravdy a její vyjádření musí odpovídat nějaké skutečnosti; nesmí být prázdnou hrou.*⁴⁴³ V Církvi československé husitské mají nezastupitelné postavení laici, pokřtění věřící a členové konkrétní náboženské obce. I oni se spolu s duchovním aktivně podílejí na liturgii, a to právě jako laici ve svém „běžném“, ale vhodném a bohoslužbě přiměřeném oděvu.

Talár, ačkoli pochází z univerzitního prostředí, je ve svém počátku kněžským oděvem. Na středověkých univerzitách učili původně duchovní, kteří talár užívali. Později se užívání talárů v univerzitním prostředí rozšířilo i mezi další vyučující, kteří duchovními nebyli. Jak štóla, tak i talár jsou ve svém historickém původu oděvem a označením duchovního. V Církvi československé husitské bohoslužebný oděv duchovního označuje jak jeho postavení (status), tak i s ním spojené konkrétní liturgické funkce.

Jedním z možných výkladů našeho bohoslužebného oděvu je jeho „spojující“ charakter. V bohoslužebném oděvu duchovního CČSH totiž došlo ke spojení „evangelického“ taláru s důrazem na kázání a učení evangelia na jedné straně a římskokatolické i pravoslavné štóly jako svátostné služby a hodnosti kněze na straně druhé. Specifickým znakem na duchovenském liturgickém oděvu je kalich – symbol husitství, utrakvismu a české reformace. Bohoslužebný oděv duchovního CČSH

vyjadřuje jeho služebnou funkci a církevní poslání, a odkazuje k vyšší autoritě, kterou je Ježíš Kristus.

8. K obřadům žehnání

8.1 Bůh zdrojem požehnání

Pro žehnání je ve Starém zákoně hojně užívaný hebrejský výraz *b-r-k*, který znamená být požehnan, žehnat, dobrořečit, chválit (řec. *eulogein*). Žehnání je vyslovováno ve vztahu k Bohu, ve vztahu k lidem a požehnání se pronáší také nad věcmi (dary). Zdrojem požehnání je Bůh sám (Gn 26,3.28; 1 Sa 10,7; Nu 6,27). Bůh žehná zemi (Ž 65,11; Ž 67,7), žehná životu (Dt 28,4), manželství muže a ženy (Gn 1,22.28), dílu člověka (Jb 1,10). Bůh žehná svému lidu (Ž 28,9; Ž 29,11; Ž 115,12-13). Ježíš Kristus žehná dětem (Mk 10,16) a učedníkům (L 24,51). Požehnání vychází od samotného Boha (Ž 67,8) a projevuje se v Ježíši Kristu „vším duchovním požehnáním nebeských darů“ (Ef 1,3). Člověk o Boží požehnání prosí a vyjadřuje je druhotně slovy a gesty. Účinek slova a gesta požehnání je určován vztahem víry příjemce vůči Bohu a poslušností jeho slova, vůle a řádu (Dt 11,27; Ž 5,13).

8.2 Žehnání jako dobrořečení Bohu a předávání dobra lidem

Člověk žehná Bohu ve smyslu dobrořečení. V Bibli se vyskytují časté formule tohoto dobrořečení: „*Požehnan buď, Hospodin*“ (Gn 9,26; Gn 14,20; Gn 24,27; Ex 17,10). Formule žehnání (dobrořečení) Bohu nachá-

zíme například také v 1. knize Paralipomenon: I dobrořečil David Hospodinu před zraky celého shromáždění. Řekl: „*Požehnán jsi, Hospodine, Bože Izraele, našeho otce, od věků až na věky*“ (1 Pa 29,10). Věřící člověk má žehnat Bohu po celý život. „*Proto ti žehnám po celý život, v tvém jménu pozvedám dlaně*“ (Ž 63,5; srov. Ž 119, 164). Talmudským ideálem je pronést za den 100 požehnání. Začínají obratem „*Požehnán jsi, Hospodine,...*“⁴⁴⁴. Požehnání je pronášeno zejména před jídlem (1 Sa 9,13) a po jídle (Dt 8,10). Tuto židovskou praxi zachovával Ježíš (Mk 6,41) a přejala ji prvotní církev (Didaché IX. a XIV.)⁴⁴⁵

O žehnání Bohu spojeném s gestem pozvednutých rukou svědčí Žalm 134.: „*Dobrořečte Hospodinu, všichni Hospodinovi služebníci, kteří stojíte v Hospodinově domě za nočního času. Pozvedejte ruce ke svatyni, dobrořečte Hospodinu! Hospodin ti žehnej ze Sijónu; on učinil nebesa i zemi*“ (Ž 134). Ve Starém zákoně bylo žehnání úkolem kněží a týkalo se izraelského lidu, kterému kněží žehnali (Nu 6,22-27). Úkolem křesťanského kněze je také žehnat slovy a gesty při liturgii, obřadech a dalších příležitostech. V Novém zákoně je však požehnání úkolem nejen duchovního, ale každého křesťana ve smyslu všeobecného kněžství věřících a je adresováno všem, včetně nepřátel (L 6,28; 1 Pt 3,9).

V Bibli v knize žalmů jsou uvedeny tyto formule požehnání: „*Hospodin ať požehná ti ze Sijónu, abys viděl dobro Jeruzaléma po všechny dny svého žití*“ (Ž 128,5). „*Požehnání Hospodinovo buď s vámi! Žehnáme vám v Hospodinově jménu*“ (Ž 129,8). „*Hospodin ti žehnej ze Sijónu; on učinil nebesa i zemi*“ (Ž 134,3).⁴⁴⁶

8.3 Požehnání v Liturgii podle dr. Karla Farského

V Liturgii podle dr. Karla Farského se požehnání vyskytuje na více místech. Jedním z těchto míst je prosba o požehnání, která je obsažena v modlitbě kněze „Přispěj nám“ a která zní „*požehnej dědictví svému.*“ Tato formulace se vyskytuje v pravoslavné liturgii, kde je v závěru bohoslužby po přijímání⁴⁴⁷, ale také zaznívá při svěcení bohoslužebné místnosti.⁴⁴⁸ Formulace je podle žalmu (Ž 28,9).⁴⁴⁹

V Liturgii podle Farského z roku 1924 byla zařazena do pravidelných modliteb prosba za požehnání lidské práce „*Žehnej, Bože silný, pilné práci...*“⁴⁵⁰. Prosba za požehnání práce se vyskytuje v přímluvných modlitbách i v Bohoslužebné knize CČSH z roku 1992.⁴⁵¹ Je zde též prosba za požehnání Země: „*Žehnej Zemi, kterou jsi stvořil, aby lidstvu poskytovala obživu...*“⁴⁵².

Motiv požehnání má vztah k liturgické části zvané Benedictus „*Požehnaný, jenž přichází...*“. Benedictus je v křesťanské liturgii spojován se Sanctus, a je tomu tak i v Liturgii podle dr. K. Farského. Současně zaznívá Benedictus ještě samostatně před přijímáním. Jenom Bůh je „požehnaný“. Jeho Mesiáš – Ježíš Kristus je nositelem Božího požehnání v plnosti. Je označován jako „požehnaný“ (řec. *eulogétos*, lat. *benedictus*) (Ž 118,26; Mk 11,10; Mt 21,9).

Vlastní požehnání (*benedictio*) je zařazeno v závěru bohoslužby, kdy kněz pronáší: „*Požehnaní všemohoucího Boha Otce...*“. V Liturgii podle dr. Karla Farského má toto požehnání trojiční charakter. Jeho znění je od přijaté verze liturgie sněmem v roce 1924⁴⁵³ stejné se současným zněním.⁴⁵⁴

Některé písně mají po obsahové stránce charakter prosby o Boží požehnání a obec je zpívá zpravidla v závěru bohoslužby (Zpěvník CČSH č. 157, 176, 186, 194, 197 aj.).

8.4 Obřady s žehnací modlitbou – jejich podoba a struktura

V pravoslaví se konají úkony požehnání ikon, náprsního kříže, bohoslužebných nádob a kněžských rouch, svíček, potravin a další. Vedle těchto obřadů požehnání jsou též úkony svěcení – velikonočních pokrmů, velikonočního chleba (artosu), vody 6. ledna na svátek Zjevení Páně, ratolestí na Květnou neděli. V modlitbách jednotlivých obřadů se výrazy požehnání a svěcení prolínají.⁴⁵⁵ V Římskokatolické církvi se užívají „Obřady žehnání“.⁴⁵⁶ Trendem v této knize pro svátostiny je žehnání osobám, zatímco ve starších rituálech bylo žehnání samotných předmětů.⁴⁵⁷ Dalším trendem je, že žehnací modlitba je chápána jako modlitba církve a do úkonů žehnání jsou zapojeni více laici.

Dvě hlavní části obřadu „žehnání“ jsou zvěstování Božího slova a žehnací modlitba.⁴⁵⁸ Božím slovem a modlitbou se předchází riziku pověrečnosti.⁴⁵⁹ Žehnací modlitba má dvě části: 1) anamnetickou a 2) epikletickou. Jejím obsahem je chvála za dary (anamneze) a prosba o Boží požehnání (epikleze). Síla požehnání nevychází z osoby člověka, ale jedná se o pokornou prosbu.⁴⁶⁰

Ve třetí části Agendy CČSH nacházíme formulář obřadu „Slavnost otevření – znovuotevření sboru“.⁴⁶¹ Jsou zde též vřazeny biblické texty pro zvláštní příle-

žitosti, jako je položení základního kamene, instalace křtitelnice a další.⁴⁶² Jde o zařízení a předměty vztahující se k liturgii a prostoru sboru. Podrobné obřady k těmto příležitostem však nejsou v Agendě zařazeny. To poskytuje určitou volnost a variabilnost při konání těchto obřadů. V úvodním výkladu je však vysloven základní předpoklad a požadavek, že základem slavnosti je biblické slovo, modlitba, případně symbolický úkon – poklepání základního kamene či zvonu.⁴⁶³ Nejedná se o magické jednání, prisuzování předmětům „vyšší moci“, ale základem těchto obřadů je Boží slovo a modlitba.⁴⁶⁴

Poznámky

- ¹ Srov. *Velký sociologický slovník*. Univerzita Karlova, Karolinum 1996, s. 414–415.
- ² Srov. KUČERA Z., *O teologickou totožnost církve československé husitské*. Praha Husova československá bohoslovecká fakulta, Praha 1988.
- ³ K liturgii Farského srov. KADERŤÁVEK V., *Geneze liturgie dr. Karla Farského*. TR 1977, s. 39–42; KAŇÁK M., *Liturgický projev církve českomoravské v historickém přehledu a vývoji*. NR 1942, s. 27–32; 97–103; 167–176; 208–217; RUTRLE O., *Liturgika I,2. Bohoslužebný život církve československé*. Husova čs. bohoslovecká fakulta, Praha 1957; SALAJKA M., *Křesťanská bohoslužba*. Blahoslav Praha 1985, s. 42–45; BUTTA T., *Liturgie podle dr. Karla Farského – vznik a vývoj v počátečním období*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv, Olomouc 2011, s. 93–105.
- ⁴ Identita Římské mše se profilovala zejména na Tridentském koncilu. Srov. *Dokumenty Tridentského koncilu*. Z latinského originálu přeložil Ignác Antonín Hrdina, O. Praem. Praha 2015, s. 84–93; s. 163–172.
- ⁵ *Obnova církve katolické v československé republice*. Návrh Jednoty československého duchovenstva v Praze. Praha 1919, s. 32–36.
- ⁶ Tamtéž, cit. s. 34.
- ⁷ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920.
- ⁸ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církve československou*. Praha 1924, s. 193–209.
- ⁹ *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR CČS, Praha 1924, s. 69 a s. 148.
- ¹⁰ *Liturgie patriarchy Dr. Karla Farského*. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1939.

- ¹¹ Srov. TUHÁČEK A., *Naše bohoslužebná kniha*. NR 1940, s. 286–291 a 356–371; NR 1941, s. 17–24; 99–111; 280–264.
- ¹² Srov. RUTRLE O., *Liturgika I,2. Bohoslužebný život církve československé*, s. 100–101.
- ¹³ „Vyslyš nás, Pane Jezu Kriste, s trůnu věčné slávy své a přijď a posvěť nás! Sám nás učiň sobě hodny přijmouti přečisté tajemstvo chleba a kalicha v účastenství s tebou. Věříme, že ty jsi v pravdě syn boží, jenž spásu a blaho jsi zjednal nám hříšným. Věříme, že v tomto tajemstvu zpřítomňuješ se nám...“ (Liturgie. In: *Zpěvník písní duchovních pro církve československou*. Praha 1924, cit. s. 258.)
- ¹⁴ „Vyslyš nás, svatý Bože, s trůnu věčné slávy své a posvěť nás! Učiň nás hodny přijmout tajemství chleba kalicha, v němž se nám zpřítomňuje Kristus. Věříme, že tys v něm spásu a blaho zjednal nám hříšným...“ (Liturgie patriarchy Dr. Karla Farského. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1939, cit. s. 52).
- ¹⁵ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004.
- ¹⁶ *Bohoslužebný řád CČSH*. In: *Liturgie CČSH*. vyd. 2004, s. 17–22.
- ¹⁷ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s biblickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií podle patriarchy Karla Farského*. III. díl – řada C, Praha 2015, s. 111–125.
- ¹⁸ KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR CČS, Praha, cit. s. 129.
- ¹⁹ Srov. TRTÍK Z., *Večeře Páně*. NR 1961, s. 103–109; Týž, *Smysl Farského liturgie*. TR 1973, s. 145–147. 157–166; Týž, *Přítomnost Krista v církvi*. TR 1974, s. 69–76.
- ²⁰ SALAJKA M., *Otázka po liturgickém principu a spiritualitě CČSH*. TR 1992, č. 1, cit. s. 8.
- ²¹ CLÉMENT O., *Pohledy do budoucnosti*. Refugium Velehrad – Roma 1998, cit. s. 116.

- ²² *Druhá liturgie CČSH*. In: *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské*. Praha 2004, s. 71–98.
- ²³ Srov. FARSKÝ K., *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve československé*. Praha 1925. s. 22; 41–42.
- ²⁴ V kázáních vykládá Karel Farský například smysl společné zpovědi (FARSKÝ K., *Postily*. Vydal M. Kaňák. Blahoslav Praha 1952, s. 482), pojednává o životě člověka v souladu s Božím řádem (Tamtéž, s. 16), o pití z kalicha a významu oběti (Tamtéž, s. 23; s. 167-168) a o památce svědků (Tamtéž, s. 525).
- ²⁵ Srov. KALOUS F.; KAŇÁK M., *Poznámky k rukopisu „Liturgie“ od dr. K. Farského*. NR 1942, č. 3, s. 150–154.
- ²⁶ Tamtéž, cit. s. 152.
- ²⁷ K pojetí mše jako oběti z luterského hlediska srov. *Apologie Augsburgského vyznání*. In: *Knihy svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví Augsburgské konfese*. Kalich Praha 2006, s. 233–252.
- ²⁸ Srov. DEXLER J., *Opfer*. In: *Metzler – Lexikon Religion*. Band II. Stuttgart 1999, s. 607–613.
- ²⁹ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církev československou*. Praha 1924, cit. s. 250.
- ³⁰ Tamtéž, cit. s. 254.
- ³¹ *Římský misál*. Přeložil a poznámkami liturgickými opatřil Marian Schaller. Čtvrté úplné vydání. Praha 1947, cit. s. 21.
- ³² Srov. *Provolání Národu československému*. In: SPISAR A., *Ideový vývoj církve československé (Nástin)*, Praha 1936, s. 328.
- ³³ *Poznámky k rukopisu „Liturgie“ od dr. K. Farského*, cit. s. 150.
- ³⁴ Tamtéž, s. 150.
- ³⁵ Tamtéž, cit. s. 151.
- ³⁶ Tamtéž, cit. s. 151.

- ³⁷ Tamtéž, cit. s. 152.
- ³⁸ O utrakvistické bohoslužbě a liturgickém projevu v české reformaci srov. HOLETON R. D., *Liturgický život české reformace*. In: *Umění české reformace (1380–1620)*. Academia Praha 2010, s. 219–233.
- ³⁹ Srov. *Husitská tradice ve víře a učení CČSH*. In: *Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Praha 1983, s. 64–65.
- ⁴⁰ LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Praha 2014, s. 107.
- ⁴¹ *Základy víry CČSH*, ot. 309.
- ⁴² Srov. SOUKUPOVÁ D., *Překlad liturgie dr. Karla Farského do liturgického jazyka církevněslovanského*. NR 1963, s. 92–96.
- ⁴³ Základní přehled díla Tomáše Špidlíka podává AMBROS P., *Špidlík, Tomáš SJ (1919–2010)*. In: FARRUGIA E. G., *Encyklopedický slovník křesťanského východu*. Refugium Velehrad – Roma, Olomouc 2008, s. 884–885.
- ⁴⁴ Příkladem může být mše slavená při národní pouti na svátek svatého Václava dne 28. září ve Staré Boleslavi, kdy se v přímluvách v odpovědích staroslověnsky zpívá „Gospodi pomiluj“ a před čtením evangelia zaznívají zpívaná blahoslavenství, která jsou typická pro východní liturgii.
- ⁴⁵ O nesprávném chápání svátostí srov. KUNETKA F., *Svátosti dary Slova, které se stalo Tělem. Dogmaticko-liturgická studie*. Matice cyrilometodějská. Olomouc. Bez vrocení, s. 26–27.
- ⁴⁶ Srov.: TILLICH P., *Die Frage nach dem Unbedingten*. Schriften zur Religionsphilosophie. Gesammelte Werke. Band V. Stuttgart 1964, s. 196–212; TILLICH P., *Oprávnění a význam náboženských symbolů*. (přel. J. B. Lášek). TR 1987, s. 109–115.
- ⁴⁷ TILLICH P., *Podstata náboženského jazyka*. In: *Biblické náboženství a ontologie*. Výbor ze studií, esejů a kázání. Kalich Praha 1990, s. 119.

- ⁴⁸ KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR ČČS, Praha, cit. s. 144.
- ⁴⁹ Srov. *Umění české reformace (1380-1620)*. Academia Praha 2010; BARTLOVÁ M.: *Pravda zvítězila. Výtvarné umění a husitství 1380–1490*. Academia Praha 2015.
- ⁵⁰ Srov. GUARDINI R., *O podstatě uměleckého díla*. Uspořádal a předmluvu napsal Walter Zahner. Přeložil Karel Šprunk. Centrum teologie a umění. Triáda Praha 2009, s. 115.
- ⁵¹ Srov. RASCHZOK Klaus, *Kirchenbau und Kirchenraum*. In: *Handbuch der Liturgik*. Herausgegeben von Hans-Christoph Schmidt-Lauber, Michael Meyer-Blanck und Karl-Heinrich Bieritz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen 2003, s. 391–412; STERNBERG Thomas, *Kirche, Kirchenbau*. In: *Lexikon für Theologie und Kirche*, fünften Band, Freiburg-Basel-Rom-Wien 1996, s. 1480–1483; SCHWEBEL Horst, *Modernen Kirchenbau (ab 1919)*. In: *Theologische Realenzyklopädie*, Band XVIII, Berlin-New York 1989, s. 513–528; ADAM Adolf, *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Praha Vyšehrad 2001, (XXI. kapitola – Liturgický prostor /kostel/), s. 400–429.
- ⁵² Jeruzalémský chrám měl trojdílné vnitřní uspořádání, které tvořila předsíň, vlastní chrámová loď a velesvatyně (Srov. BÍČ Miloš, *Ze světa Starého zákona*. II. Kalich Praha 1989, s. 402–416.).
- ⁵³ Srov. NOSEK B., DAMOHORSKÁ P., *Židovské tradice a zvyky*. Karolinum. Praha 2016, s. 145–156.
- ⁵⁴ Srov. KUNETKA F., *Eucharistie v křesťanské antice*. Univerzita Palackého v Olomouci Cyrilometodějská teologická fakulta Olomouc 2004, s. 17–22 a 194–205.
- ⁵⁵ RICHTER K., *Význam liturgického prostoru pro živé společenství víry*. In: *Liturgický prostor v současné architektuře*. Jan Klípa (ed.) Sít Praha 2009, s. 31–33.
- ⁵⁶ KUNETKA F., *Chrám jako domus ecclesiae*. In: *Liturgický prostor v současné architektuře*. Jan Klípa (ed.), Sít Praha 2009, s. 10–11.

- ⁵⁷ Důvodová zpráva k Bohoslužebnému řádu Církve československé husitské. In: *Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Ústřední rada CČSH Praha 1983, cit. s. 89.
- ⁵⁸ Srov. RICHTER K., *Význam liturgického prostoru pro živé společenství víry*: In: *Liturgický prostor v současné architektuře*. Jan Klípa (ed.) Sít Praha 2009, s. 28–31.
- ⁵⁹ ADAM A., *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Vyšehrad Praha 2001, s. 401.
- ⁶⁰ KALOUS F., *Bohoslužebný řád*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924*. Nákladem ústřední rady CČS, cit. s. 132.
- ⁶¹ Tamtéž cit. s. 144.
- ⁶² FARSKÝ K., *Postily*. Blahoslav Praha 1952, cit. s. 72–73.
- ⁶³ FARSKÝ K., CČS. *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve československé*. Praha 1925, cit. s. 22.
- ⁶⁴ Srov. MAREK P., *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi moderního českého křesťanství v letech 1920–1924*. Univerzita Palackého v Olomouci 2015, s. 104–132.
- ⁶⁵ K budování sborů CČSH viz SVOBODOVÁ M., *Architektonický vývoj sakrálních staveb Církve československé husitské ve 20.–40. letech 20. století*. In: *Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře*. Aleš Filip, Norbert Schmidt (eds.), SYNÉISIS Sborník Mikulovského centra pro evropskou kulturu. Svazek 2, Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2005, s. 84–97; WENZLOVÁ A. M., *Sakrální architektura Církve československé husitské – vývoj a utváření v počátečním období (1920–1950)*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 159–181; KRŠKO J., *Stavba kostela Jana Husa v Lužné v kontextu vývoje zdejší náboženské obce církve československé*. In: *Rakovnický sborník historický*. IV/2003, s. 103–173; ŠTERNOVÁ P., *Církev čes-*

- koslovenská husitská a její sbory v Libereckém kraji. Fontes Nissae XIV, 2013, č. 1, s. 44–69; KAŇÁK B., Olomouc. Husův sbor. Církevní památky sv. 41. Historická společnost Starý Velehrad se sídlem na Velehradě. Velehrad 2007; SLADKOWSKI M., Brněnské sbory CČSH. ČZ 2018, č. 3, s. 8–10.*
- ⁶⁶ SVOBODOVÁ M., *Architektonický vývoj sakrálních staveb Církve československé husitské ve 20.–40. letech 20. století.* In: *Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře.* Aleš Filip, Norbert Schmidt (eds.), SYNÉISIS Sborník Mikulovského centra pro evropskou kulturu. Svazek 2, Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2005, s. 96.
- ⁶⁷ KOPEČEK P., *Liturgie a architektura. Moderní sakrální architektura v Čechách a na Moravě.* Univerzita Palackého v Olomouci 2013, s. 12.
- ⁶⁸ Tamtéž, s. 12.
- ⁶⁹ *Mešní řád.* In: *Český misál. Vánoce 1919, vydáno péčí klubu reformního duchovenstva. Sešit I., s. 1–12.*
- ⁷⁰ Srov. LÍBAL P., *Meziválečná architektura protestantských kostelů a sborů v Československu.* In: *Za Kralickou do Kralic.* K vydání připravil Jiří Mitáček. Brno 2013, s. 191.
- ⁷¹ K Liturgii dr. Karla Farského viz KADEŘÁVEK V., *Geneze Liturgie dr. Karla Farského.* TR 1977, s. 39–42; KAŇÁK M., *Liturgický projev církve českomoravské v historickém přehledu a vývoji.* NR 1942, s. 27–32; 97–103; 167–176; 208–217; RUTRLE O., *Liturgika I, 2. Bohoslužebný život církve československé.* Husova čs. Bohoslovecká fakulta, Praha 1957; SALAJKA M., *Křesťanská bohoslužba.* Blahoslav Praha 1985, s. 42–45; BUTTA Tomáš, *Liturgie podle dr. Karla Farského – vznik a vývoj v počátečním období.* In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století.* Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 93–105.
- ⁷² KAŇÁK M., *Liturgický projev církve českomoravské v historickém přehledu a vývoji.* NR 1942, s. 172.

- ⁷³ KALOUS F., *Sbory církve československé*. ČZ 1924, č. 45, s. 4.
- ⁷⁴ KALOUS F., *Bohoslužebný řád*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924*. Nákladem ústřední rady CČS, s. 126–148; *Bohoslužebný řád*. In: *Bohoslužebná kniha CČS*. Ústřední rada CČS Praha 1939, s. 9–16; *Bohoslužebný řád Církve československé husitské*. Přijat dne 17. října 1971 a vyhlášen ústřední radou dne 5. listopadu 1971 (č. j. 1552/71-I/1). In: *Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Ústřední rada CČSH Praha 1983, s. 84–90.
- ⁷⁵ Podrobně o stavbách a jejich vybavení podávají informace *Směrnice pro stavby církve československé a jejich vnitřní výzdobu z roku 1940*. Dokument ze III. sněmu z roku 1950 s názvem *Směrnice pro stavby církve československé a jejich vnitřní výzdobu* je již technického a organizačního rázu.
- ⁷⁶ *Sbory Církve československé*. RUTRLE O.; KAŇÁKOVÁ A. Blahoslav Praha 1953.
- ⁷⁷ *Ideová soutěž na chrámové sbory církve československé*. ČZ 1924, č. 15, cit. s. 11.
- ⁷⁸ VEČEŘÁKOVÁ M., *Změny liturgického prostoru v pražské meziválečné sakrální architektuře*. *Umění*, 1998, roč. 46, č. 6, s. 548–558; FILIP Aleš, *Pluralita sakrální architektury v zemích Koruny české v první polovině 20. století*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Univerzita Palackého v Olomouci 2011, s. 15–26.
- ⁷⁹ Srov. RECHLÍK K., *Cesty a křižovatky českých moderních kostelů*. *Architekt* 12 2008. Měsíčník obce architektů, s. 21.
- ⁸⁰ Srov. LÍBAL P., *Meziválečná architektura protestantských kostelů a sborů v Československu*. In: *Za Kralickou do Kralic*. K vydání připravil Jiří Mitáček. Brno 2013, s. 192.
- ⁸¹ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v CČS*. NR 1939, s. 116–118.

- ⁸² GABRIEL F., *Sbory Církve československé husitské*. In: *90 let Církve československé husitské*. Zdeněk Kučera, Tomáš Butta (eds.), Praha 2010, s. 203–205.
- ⁸³ Tamtéž, s. 206.
- ⁸⁴ JINDRA M., *Husitské synagogy*. ČZ 2015, č. 20, s. 7.
- ⁸⁵ SLADKOWSKI M., *Německé evangelické kostely v ČČSH*. ČZ 2015, č. 20, s. 8.
- ⁸⁶ KALOUS F., *Bohoslužebný řád*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924*. Nákladem ústřední rady ČČS, cit. s. 144.
- ⁸⁷ Srov. MACEK J., *Ze slovníku české reformace: sbor*. In: *Směřování. Sborník k šedesátinám Amedea Molnára*, Kalich Praha 1983, s. 117–123.
- ⁸⁸ O stavbách Jednoty bratrské nazývaných „zbory“ viz LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Evangelická teologická fakulta UK Praha 2014, s. 101–106.
- ⁸⁹ Srov. *Kalich jako symbol v prvním století utrakvismu*. Ota Halama a Pavel Soukup (eds.), Centrum mediévistických studií. FILOSOFIA Praha 2016.
- ⁹⁰ Srov. SAKAŘ V., *Příspěvek k problematice patrocinií Mistra Jana Husa*. In: *Ve službách pokoje a spravedlnosti. Sborník prací k sedmdesátinám PhDr. et ThDr. h.c. Miroslava Nováka, kněze, profesora, biskupa a patriarchy Církve československé husitské*. Uspořádal Milan Salajka. Blahoslav Praha 1977, s. 60–67.
- ⁹¹ Sbor Jana Milíče z Kroměříže v Kroměříži či Milíčova kaple v Hostici; Žižkův sbor v Praze-Žižkově a v Červeném Kostelci; Sbor Jana Žižky v Trhových Svinech; Sbor Božích bojovníků v Táboře; Sbor Jana Želivského v Humpolci a v Praze 6-Břevnově; Sbor Prokopa Velikého v Kouřimi a v Bakově a v Olomouci-Černovíru; Sbor Mistra Jakoubka ze Stříbra v Příbrami; Sbor kněze Ambrože v Hradci Králové; Sbor krále Jiřího v Poděbradech, Tmani a Jenišovicích; Sbor Tůmy Přeloučského v Přelouči; Sbor Jana Blahoslava v Morkovicích a v Přerově; Sbor J. A. Komenského v Bzenci, Čachovicích, Bílé Třemešné,

- Kostelci nad Orlicí a Zábřehu na Moravě. Modlitebna J. A. Komenského je v Trutnově.
- ⁹² Srov. *Bohoslužebný řád*. In: *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004, s. 19.
- ⁹³ KOUŘIL M., *Církevní dům*, *Nový zápas* 1935 č. 1, s. 57–61; 90–93.
- ⁹⁴ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v CČS*. NR 1939, s. 184.
- ⁹⁵ Srov. NEŠPOR Z. R., *Pohřební zvyklosti mladé církve. Prolegomena k nekrogeografii Církve československé husitské (a pravoslavné církve) v meziválečném období*. In: *Lidé města*, 17 2015, č. 3, s. 401–422.
- ⁹⁶ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v CČS*. NR 1939, s. 184.
- ⁹⁷ „Pro sbor má být vybráno místo vyhovující všem urbanistickým i církevním požadavkům. Doporučuje se, aby byl pozemek, pokud možno, ve volném zastavení.“ (*Směrnice pro stavby církve československé a jejich vnitřní výzdobu*. Přijaty III. řádným sněmem církve československé dne 2. července 1950. Vyhlášeny podle usnesení ústřední rady církve československé ze dne 27. února 1951, č. j. 2314/51).
- ⁹⁸ Srov. KOUŘIL M., *Církevní dům*. *Nový zápas* 1 (1935), s. 91.
- ⁹⁹ ČERVENÝ V. F., *Zvony a jejich úprava*. ČZ 1924, č. 46, s. 5.
- ¹⁰⁰ Tamtéž, s. 5.
- ¹⁰¹ Jediněčným projektem je v tomto směru budování zvonohry pro věž Sboru kněze Ambrože v Hradci Králové, kterou tvoří celkem padesát zvonů.
- ¹⁰² Srov. EDGAR E., *Protestantismus a architektura*. Nakladatelství Emila Šolce. Praha 1912, s. 34.
- ¹⁰³ KALOUS F., *Sbory církve československé*. *Český zápas*, 1924, č. 45, s. 4.
- ¹⁰⁴ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v CČS*. *Náboženská revue*, NR 1939, s. 246.

- ¹⁰⁵ KOUŘIL M., *Církevní dům*. Nový zápas 1 (1935), s. 92.
- ¹⁰⁶ RUTRLE O., *Liturgika II. díl*. Husova československá bohoslovecká fakulta v Praze 1954, s. 47.
- ¹⁰⁷ „Je pravděpodobno, že dům, v němž Ježíš slavil poslední večeři, byl dům matky Jana Marka. Ze Skutků apoštolů 12,12 víme, že v tom domě a jeho večeřadle se scházela prvotní křesťanská obec jeruzalémská, a není vyloučeno, že v tomto večeřadle se konala i Ježíšova poslední večeře. Večeřadlo byla prostorná místnost v poschodí a byla připravena pro tento účel. Byly tam prostřeny koberce a polštáře pro slavení večeře podle zvyku doby.“ (KOVÁŘ F., *Výklad Evangelia Markova*. Praha 1941, cit. s. 358).
- ¹⁰⁸ RUTRLE Otto, *Liturgika II. díl*. Husova československá bohoslovecká fakulta v Praze 1954, s. 47.
- ¹⁰⁹ Tamtéž, s. 109.
- ¹¹⁰ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v ČČS. NR 1939*, s. 246–247.
- ¹¹¹ Staročeské slovo „okrasa“ užitě v Bibli kralické znamená ozdoba, šperk, krása.
- ¹¹² Srov. KALOUS F.; KAŇÁK M., *Poznámky k rukopisu „Liturgie“ od dr. K. Farského*. NR 1942, č. 3, s. 151.
- ¹¹³ Slovo „oltář“ je odvozeno z latinského slova „adolare“, které znamená spalovat zápalnou oběť (BERGER R., *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008, s. 337).
- ¹¹⁴ RŮŽIČKA V., *Mešní stůl*. ČZ 1924, č. 51, s. 4.
- ¹¹⁵ Tamtéž, s. 4.
- ¹¹⁶ KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR ČČS, Praha, s. 145.
- ¹¹⁷ *Bohoslužebný řád*. In: *Bohoslužebná kniha ČČS*. Ústřední rada ČČS Praha 1939, s. 9.
- ¹¹⁸ Srov. MRŇÁVEK T., *Vývoj a struktura Liturgie sv. Jana Zlatoústého*. Pavel Mervart Červený Kostelec 2016, s. 49.

- ¹¹⁹ KUNETKA F., *Eucharistie v křesťanské antice*. Univerzita Palackého v Olomouci Cyrilometodějská teologická fakulta Olomouc 2004, s. 205.
- ¹²⁰ Srov. KOPEČEK P., *Liturgie a architektura. Moderní sakrální architektura v Čechách a na Moravě*. Univerzita Palackého v Olomouci 2013, s. 89–90.
- ¹²¹ Srov. BUTTA T., *Řeč symbolů v liturgickém umění Františka Bílka*. In: *Život a dílo Františka Bílka*. Ústřední archiv a muzeum CČSH Praha 2000, s. 20.
- ¹²² *Směrnice pro stavby církve československé a jejich vnitřní výzdobu, 1940*, s. 5.
- ¹²³ *Bohoslužebný řád Církve československé husitské*. In: *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004, s. 20.
- ¹²⁴ Tamtéž, s. 20.
- ¹²⁵ Tamtéž, s. 20.
- ¹²⁶ K symbolu kříže – ZIEHR Wilhelm, *Kříž. Symbol – zobrazování – význam*. Kostelní Vydří 1997.
- ¹²⁷ Srov. KALINA P. *Umění a mystika. Od Hildergardy z Bingen k abstraktnímu expresionismu*. Academia Praha 2013, s. 69–74.
- ¹²⁸ Srov. HORSKÝ R., *Bohoslužebné předměty a symboly v církvi československé*. Husova československá bohoslovecká fakulta v Praze 1963, s. 43–46.
- ¹²⁹ K multifunkčnosti ambonu – ČERNOUŠEK Tomáš, *Liturgický prostor*. Olomouc 1995, s. 43–45.
- ¹³⁰ FARSKÝ K., CČS. *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve československé*, cit. s. 22.
- ¹³¹ VLČEK Stanislav, *O varhanách*. ČZ č. 37, s. 5.
- ¹³² Srov. ADAM A., *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Vyšehrad Praha 2001, s. 417–419.
- ¹³³ KOUŘIL M., *Architektura a výtvarnictví v CČS. NR 1939*, s. 185.

- ¹³⁴ Tamtéž, s. 108.
- ¹³⁵ BERGER R., *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008, s. 153.
- ¹³⁶ *Slovník antické kultury*. Svoboda Praha 1974, s. 280.
- ¹³⁷ BERGER R., *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008, s. 146–147.
- ¹³⁸ NOSEK B.; DAMOHORSKÁ Pavla, *Židovské tradice a zvyky*. Karolinum Praha 2016, s. 208–209.
- ¹³⁹ KUNETKA F., *Eucharistie v křesťanské antice*. Olomouc 2004, s. 97–98.
- ¹⁴⁰ RICHTER K., *Liturgie a život. Co bychom měli vědět o mši, o církevním roku a smyslu liturgie*. Vyšehrad. Praha 1996, s. 103–104.
- ¹⁴¹ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. X–XI.
- ¹⁴² *Liturgie patriarchy Dr. Karla Farského*. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1939, s. 51.
- ¹⁴³ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920. S. XXIII.
- ¹⁴⁴ *Liturgie patriarchy Dr. K. Farského*. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1960, s. 54.
- ¹⁴⁵ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004, s. 60.
- ¹⁴⁶ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovní pro církev československou*. Praha 1924, s. 206.
- ¹⁴⁷ *Božská liturgie svatého Jana Zlatoústého a svatého Basila Velikého s podrobnými liturgickými úkony pro kněze, diakona a žalmistu*. Praha 2012. s. 81.
- ¹⁴⁸ *Liturgie patriarchy Dr. Karla Farského*. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1939, s. 51.
- ¹⁴⁹ Tamtéž, s. 51.
- ¹⁵⁰ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004, s. 60.

- ¹⁵¹ KORMANÍK P., *Pravoslávna liturgia*. II. Prešov 2000, s. 223.
- ¹⁵² Tamtéž, s. 222.
- ¹⁵³ *Dokumenty Tridentského koncilu*. Z latinského originálu přeložil Ignác Antonín Hrdina, O. Praem. Praha 2015, s. 153.
- ¹⁵⁴ *Liturgie patriarchy Dr. K. Farského*. Vyd. Ústřední rada ČČS v Praze 1960, s. 54.
- ¹⁵⁵ JINDRA M., *Znovuzrození hostií podle Bílkova návrhu po 85 letech*. ČZ 2020, č. 15, s. 8–9; č. 16, s. 3.
- ¹⁵⁶ JINDRA M., *Macešský život hostií podle návrhu Františka Bílka v Církvi československé husitské*. TR 2020, č. 1, s. 70–79.
- ¹⁵⁷ *František Bílek v Církvi československé husitské*. Uspořádala Milena Mikulecká. ÚR ČČSH Praha 2000, s. 56.
- ¹⁵⁸ Tamtéž, s. 85.
- ¹⁵⁹ *František Bílek (1872–1941)*. Galerie hlavního města Prahy 2000, s. 270.
- ¹⁶⁰ BŘEZINA Otokar, *Básnické spisy IV, Stavitelé chrámu (1899)* čtvrté vydání Praha 1916, s. 30–31.
- ¹⁶¹ *František Bílek v Církvi československé husitské*. Uspořádala Milena Mikulecká. ÚR ČČSH Praha 2000, s. 52–53.
- ¹⁶² LURKER M., *Slovník biblických obrazů a symbolů*. Vyšehrad Praha 1999, s. 77.
- ¹⁶³ *František Bílek v Církvi československé husitské*, Praha 2000, s. 57.
- ¹⁶⁴ KRAJČIŘÍKOVÁ J., *Jak se pečou hostie*. ČZ 2020, č. 15, s. 9.
- ¹⁶⁵ Srov. *Nový biblický slovník*. Návrat domů Praha 1996, s. 788.
- ¹⁶⁶ *Slovník antické kultury*. Praha 1974, s. 405.
- ¹⁶⁷ Srov. *Dějiny užitého umění*. Odeon Praha 1993, s. 254.
- ¹⁶⁸ BERGER R., *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008, s. 176–177.

- 169 WINTER Z., *Život církevní v Čechách. Kulturně-historický obraz z XV. a XVI. století*. Svazek druhý. Praha 1896, s. 830.
- 170 *Vavřince z Březové Kronika husitská*. K vydání upravil A. Dolenský. Praha 1940, s. 50.
- 171 WINTER Z., *Zlatá doba českých měst*. Praha 1991, s. 150.
- 172 *Umění české reformace (1380–1620)*. Horníčková K.; Šroněk M. (eds.), Academia Praha 2010, s. 240–241.
- 173 DRDA M., KRAJÍČ, R., *Tzv. Husův hrneček – originál nebo dokonalý padělek?* Husitský Tábor 2001, s. 554–556.
- 174 MIRKOVIČ L., *Pravoslávna liturgika I*. Pravoslávna bohoslovecká fakulta v Prešově 1994, s. 105.
- 175 *Všeobecné pokyny k Římskému misálu*. In: *Dokumenty liturgické obnovy*. Matice cyrilometodějská s. r. o. Olomouc 1994, s. 123.
- 176 Srov. KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR ČČS, s. 146.
- 177 *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH*. Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 20.
- 178 Srov. *Judaismus od A do Z*. Ja'akov Newman; Gavri'el Sivan. Sefer Praha 1992, s. 239.
- 179 *Pravidla všeobecných a místních sněmů i sv. otců pravoslavné církve*. Pravoslavná církev v Československu 1955, s. 55–56.
- 180 KUNETKA F., *Eucharistie v křesťanské antice*. Olomouc 2004, s. 99.
- 181 *Pravidla všeobecných a místních sněmů i sv. otců pravoslavné církve*. Pravoslavná církev Československu 1955, s. 47–48.
- 182 *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH*. Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 43.

- ¹⁸³ KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném 29. a 30. srpna 1924 v Praze-Smíchově*. Ústřední rada církve československé v Praze, s. 146.
- ¹⁸⁴ *Srov. Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 188–189.
- ¹⁸⁵ *Roráty. České adventní zpěvy 16. století*. Karmelitánské nakladatelství Kostelní Vydrů 2015, s. 7.
- ¹⁸⁶ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, s. 18–35.
- ¹⁸⁷ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 188.
- ¹⁸⁸ *Tamtéž*, s. 195.
- ¹⁸⁹ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, s. 18.
- ¹⁹⁰ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 1–5.
- ¹⁹¹ BARTOŇ Josef, *Moderní český novozákonní překlad. Nové zákony dvacátého století před Českým ekumenickým překladem*. Česká biblická společnost Praha 2009, s. 40–50.
- ¹⁹² *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, *Český misál*, s. 1.
- ¹⁹³ *Tamtéž*, s. 2.
- ¹⁹⁴ *Tamtéž*, s. 5.
- ¹⁹⁵ *Srov. Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 9–10.
- ¹⁹⁶ *Tamtéž*, s. 129.
- ¹⁹⁷ SNÍŽKOVÁ J., *Česká vánoční hudba*. In: FROLEC Václav a kolektiv, *Vánoce v české kultuře*. Vyšehrad Praha 1988, s. 170–179.
- ¹⁹⁸ *Tamtéž*, s. 180–183.

- ¹⁹⁹ Viz *Vodňanský zpěvníček kostelní. I. Staročeské zpěvy ro-
rátní z doby Karla IV. Písně adventní a vánoční*. Zpracoval
Josef Pícha, ředitel chrámové hudby ve Vodňanech.
Vodňany bez vrocení, s. 29–34.
- ²⁰⁰ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-
stva. Praha 1919–1920, s. 60.
- ²⁰¹ Tamtéž, s. 63.
- ²⁰² Tamtéž, s. 64.
- ²⁰³ Tamtéž, s. 73–78.
- ²⁰⁴ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Li-
turgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Ná-
pěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 83–103.
- ²⁰⁵ Tamtéž, s. 104–113.
- ²⁰⁶ *Bohoslužebné zpěvy církve československé*. Blahoslav Pra-
ha 1952, s. 28–30.
- ²⁰⁷ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s bib-
lickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií
podle patriarchy Karla Farského*. I. díl – řada A, Praha
2014, s. 83.
- ²⁰⁸ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-
stva. Praha 1919–1920, s. 65–72.
- ²⁰⁹ K původu velikonočního Třídenní (Triduu) a jeho sou-
časné podobě v římskokatolické církvi, ale i v protestant-
ském prostředí viz HRADILEK P., *Bohoslužba jako cesta
k sblížení. Křesťanská liturgika*. Vydal Institut ekumenic-
kých studií. Praha 2018, s. 47–64.
K reformovanému velikonočním Triduu viz *Velikonoční
Triduum*. Sestavil Pavel Hradilek. Vydal Institut ekume-
nických studií v Praze 2020.
- ²¹⁰ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a se-
strám církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský.
Praha 1922, s. 64.
- ²¹¹ MELITÓN ze Sard, *O Pasše (PERI PASCHA)*. Přel. Moni-
ca Recinová, Červený Kostelec 2010, s. 84.
- ²¹² *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-
stva. Praha 1919–1920, s. 60–61.

- ²¹³ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Ná-
pěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 94–101.
- ²¹⁴ *Putování Egeriino. Itinerarium Egeriae*. Přel. Marcela
Hejtmanová. České Budějovice 1999, s. 107.
- ²¹⁵ TICHÝ R., *Exsultet. Historie a liturgie velikonočního
chvalozpěvu*. Krystal Praha 2018, s. 28.
- ²¹⁶ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-
stva. Praha 1919–1920, s. 65–72.
- ²¹⁷ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Li-
turgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Ná-
pěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 109–111.
- ²¹⁸ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s bib-
lickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií
podle patriarchy Karla Farského*. I. díl – řada A, Praha
2014, s. 82–83.
- ²¹⁹ *Agenda. Třetí část. Obřadní příručka Církve českosloven-
ské husitské*. Praha 2015, s. 81.
- ²²⁰ *Agenda. První část. Obřadní příručka Církve českosloven-
ské husitské*. Praha 2006, s. 113.
- ²²¹ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Li-
turgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie
CČSH. Ústřední rada CČSH*, Praha 2004, s. 27.
- ²²² Srov. KLÉGR A., *Tezaurus jazyka českého*. Lidové noviny
Praha 2007, s. 1062.
- ²²³ *Malý staročeský slovník*, Praha 1978, s. 526.
- ²²⁴ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církve českoslo-
venskou*. Praha 1924, s. 197.
- ²²⁵ *Sv. Cyril Jeruzalémský. Mystagogické katechese*. Refugium
Velehrad 1997, s. 22, s. 61, s. 65.
- ²²⁶ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církve českoslo-
venskou*. Praha 1924, s. 204.
- ²²⁷ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Li-
turgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie
CČSH. Ústřední rada CČSH*, Praha 2004, s. 45.

- ²²⁸ Tamtéž, s. 45.
- ²²⁹ Tamtéž, s. 45.
- ²³⁰ Tamtéž, s. 55–56.
- ²³¹ Tamtéž, s. 57.
- ²³² CLÉMENT Olivier, *Tři modlitby. Otče náš. Modlitba k Duchu svatému. Modlitba svatého Efréma*. Kostelní Vydrů 1997, s. 37; srov. *Božská liturgie svatého Jana Zlatoústého a svatého Basila Velikého*. Praha 2012, s. 18.
- ²³³ *Cesty člověka k naději a smíření. Modlitby padesáti století*. 1990, s. 78.
- ²³⁴ *Na každý den*. 1978, s. 52–53.
- ²³⁵ Tamtéž, s. 51–52.
- ²³⁶ *Zpěvník ČČSH*, č. 261–268; č. 333–335 a další.
- ²³⁷ *Zpěvník ČČSH*, č. 261.
- ²³⁸ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 103.
- ²³⁹ Srov. BONAVENTURA, *O trojí cestě*, Vyšehrad Praha 2019, s. 7.
- ²⁴⁰ HUS Jan, *Výbor z drobných českých spisů/české listy*. Praha – Brno 2018, s. 62.
- ²⁴¹ *Zpěvník písní duchovních pro církve československou*. Praha 1924, s. 93.
- ²⁴² KOUBA J., *Slovník českých hymnografů (13.–18. století)*. Praha 2017, s. 34–41.
- ²⁴³ Tamtéž, s. 37.
- ²⁴⁴ ŠIMEK J. B., *O žalmech, chvalozpěvech a písničkách*. Praha 1948, s. 29.
- ²⁴⁵ ŠKARPOVÁ Marie, „Mezi Čechy k pobožnému zpívání náchylnými“. *Šteyerův Kancionál český, kanonizace hymnografické paměti a utváření katolické identity*. Praha 2015, s. 156.
- ²⁴⁶ *Tranovského kancionál*. Transcius Liptovský Mikuláš 1971, č. 332.

- ²⁴⁷ *Evangelický zpěvník*. Vydala synodní rada Českobratrské církve evangelické 1979, č. 433.
- ²⁴⁸ *Zpěvník ČČSH*, č. 264.
- ²⁴⁹ ADAM A., *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Vyšehrad Praha 1998, s. 161.
- ²⁵⁰ BERGER R., *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008, s. 319.
- ²⁵¹ SALAJKA M., *Kalendář, osobní jména a křesťanské svátky*. Victoria Publishing. Praha 1995, s. 147.
- ²⁵² *M. Jan Hus, Betlémské poselství. I.* Laichter Praha 1947, cit. s. 75.
- ²⁵³ Tamtéž, cit. s. 76.
- ²⁵⁴ *Jistebnický kancionál. 1. svazek – graduale*. David R. Holeton – Hana Vlhová Wörner (ed.), Brno 2005, s. 164–173.
- ²⁵⁵ *Žlutický kancionál 1558-2008. K 450. výročí Žlutického kancionálu*. Editor Petr Brodský. Sokolov 2008, s. 81.
- ²⁵⁶ *České zpěvníky teplického literátského bratrstva ze 16. století*. Teplice 2015, s. 58.
- ²⁵⁷ LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Praha 2014, s. 88.
- ²⁵⁸ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 107–110.
- ²⁵⁹ Tamtéž, cit. s. 109.
- ²⁶⁰ Tamtéž, cit. s. 110.
- ²⁶¹ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, s. 97–99.
- ²⁶² *Bratrský zpěvník*. K výročí založení Jednoty bratrské 1457–1957, Praha 1954, č. 45.
- ²⁶³ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 137–138.
- ²⁶⁴ KADERÁVEK V.; SALAJKA M., *Církev a čas*. Praha 1982, s. 129.

- ²⁶⁵ Tamtéž, s. 130.
- ²⁶⁶ RUTRLE O., *Liturgika I*, 2. Praha 1954, s. 76.
- ²⁶⁷ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH. Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 37.*
- ²⁶⁸ *Výbor z české literatury husitské doby. Svazek první*, Praha 1963, cit. s. 52–53.
- ²⁶⁹ *M. Jan Hus, Betlémské poselství I*. Praha 1947, s. 121–143.
- ²⁷⁰ *Jistebnický kancionál. 1. svazek – graduale*. David R. Holeton – Hana Vlhová Wörner (ed.), Brno 2005, s. 174–197.
- ²⁷¹ KRCHŇÁK A., *Čechové na Basilejském sněmu*. Svitavy 1997, s. 98.
- ²⁷² ČORNEJ P., *Husitský král, nebo král dvojího lidu?* In: *Jiří z Kunštátu a na Poděbradech 1420*. Václav Liška (ed.) Zlín 2019, s. 12.
- ²⁷³ Tamtéž, s. 12–13.
- ²⁷⁴ ČORNEJ P., *Český stát v době jagellonské. Jagellonci*, Praha Litomyšl 2012, s. 44–45.
- ²⁷⁵ *Jistebnický kancionál. 2. svazek – cantionale*. Ed. Hana Vlhová Wörner, Chomutov 2019, s. 239–241.
- ²⁷⁶ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 111–112.
- ²⁷⁷ Tamtéž, cit. s. 111.
- ²⁷⁸ Tamtéž, cit. s. 112.
- ²⁷⁹ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 224–229.
- ²⁸⁰ Tamtéž, s. 225–226.
- ²⁸¹ Tamtéž, s. 227–229.
- ²⁸² BUTTA T., *O svátku těla a krve Páně v české reformaci*. In: *Blahoslav 2016*. Praha 2015, s. 52–54.
- ²⁸³ V Bibli se o smrti Marie, Ježíšovy matky, nedovídáme. Tomuto tématu se věnuje však množství apokryfních spisů. Srov. *Slovo svatého Jana Teologa o zesnutí svaté Bo-*

- horodičky. In: *Příběhy apoštolů. Novozákonní apokryfy II.* Uspořádal Jan A. Dus. Vyšehrad Praha 2003, s. 454–464.
- ²⁸⁴ Srov. POSPÍŠIL C. V., *Mariino nanebevzetí u mistrů fran-tiškánské školy.* Teologické texty, 2000, č. 5, s. 179–184.
- ²⁸⁵ Srov. ADAM A., *Liturgický rok. Historický vývoj a součas-ná praxe.* Vyšehrad Praha 1998, s. 203–204.
- ²⁸⁶ *Český misál.* Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-stva. Praha 1919–1920, s. 2.
- ²⁸⁷ Tamtéž, s. 19–21.
- ²⁸⁸ Tamtéž, s. 133–135.
- ²⁸⁹ Tamtéž, s. 191–192.
- ²⁹⁰ Tamtéž, s. 51–52.
- ²⁹¹ *Římský misál.* Přeložil a poznámkami liturgickými opat-řil P. Marian Schaller, Praha 1925, s. 469.
- ²⁹² *Český misál.* Vydáno péčí Klubu reformního duchoven-stva. Praha 1919–1920, s. 21.
- ²⁹³ *Liturgie.* In: *Zpěvník písní duchovních pro církve českoslo-venskou.* Praha 1924, s. 204.
- ²⁹⁴ *Zpěvník písní duchovních pro církve československou.* Praha 1924, s. 70–74.
- ²⁹⁵ Tamtéž, s. 27–31.33.36.
- ²⁹⁶ Tamtéž, s. 37–42.
- ²⁹⁷ Tamtéž, s. 38–39; srov. *Zpěvník ČČSH,* vyd. 2015, č. 244.
- ²⁹⁸ FARSKÝ K.: *ČČS. Stručné informace o náboženských ná-zorech, úkolech a organizaci církve československé.* Praha 1929, cit. s. 55.
- ²⁹⁹ Srov. ADAM A., *Liturgický rok,* s. 200–202.
- ³⁰⁰ *Bohoslužebná kniha církve československé.* Za vedení Li-turgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Ná-pěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 196.
- ³⁰¹ Tamtéž, s. 257–258.
- ³⁰² „Společnou úctu k matce Ježíšově připomíná si ČČS prv-ní neděli květnovou (den matek a dětí).“ (*Zpráva o I. řád-*

ném sněmu Církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze na Smíchově. Blahoslav Praha, cit. s. 152).

³⁰³ Tamtéž, s. 216–221.

³⁰⁴ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské.* Praha 2004, s. 13.

³⁰⁵ Toto označení má biblické východisko a oporu v L 1,43. Při setkání Alžběty, matky Jana Křtitele, s Marií, Ježíšovou matkou, zaznělo z Alžbětiniých úst: „Jak to, že ke mně přichází matka mého Pána?“ (řec. métér kyriú, lat. mater domini). Je zde užít významný titul pro Marii jako „matka Pána“. Pán (hebr. 'ADÓN nebo 'aDÓNÁJ) označuje ve Starém zákoně samotného Boha. V Novém zákoně je tímto titulem Pán (řec. kyrios) označován a vyznáván Ježíš Kristus (srov. J 20,28; 1 K 12,3; Fp 2,6-11). Staročeský výraz „Páně“ znamená přivlastňovací přídavné jméno „Pánův“.

³⁰⁶ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské.* Praha 2004, s. 12.

³⁰⁷ Srov. *Misál na neděle a význačné dny liturgického roku.* Kostelní Vydří 2008, s. 70–73.

³⁰⁸ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské.* Praha 2004, s. 12.

³⁰⁹ Srov. ROYT J.: *Slovník biblické ikonografie.* Karolinum Praha 2006, s. 190.

³¹⁰ Srov. MRÁZEK J.: *Zjevení Janovo. Český ekumenický komentář k Novému zákonu.* Svazek 21. Praha 2012, s. 135–136.

³¹¹ *Český misál.* Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. V., s. VII. a s. IX.

³¹² *Liturgie.* In: *Zpěvník písní duchovních pro církev československou.* Praha 1924, s. 204.

³¹³ *Liturgie patriarchy Dr. K. Farského.* Vyd. Ústřední rada ČČS v Praze 1939, s. 47.

³¹⁴ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH.* Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 56.

- ³¹⁵ Tamtéž, s. 47.
- ³¹⁶ Tamtéž, 2004, s. 48.
- ³¹⁷ Tamtéž, s. 56.
- ³¹⁸ *Encyklopedický slovník křesťanského východu*. Refugium Velehrad – Roma, Olomouc 2008, s. 583.
- ³¹⁹ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestřím církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, s. 7–16.
- ³²⁰ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 124–131.
- ³²¹ Tamtéž, s. 153–156.
- ³²² *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH*. Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 12–13.
- ³²³ Tamtéž, s. 13.
- ³²⁴ Je otištěn též v učebním textu BUTTA T., *Praktický liturgický projev*. Učební texty Husova institutu teologických studií. Praha 2015, s. 69–75.
- ³²⁵ FARSKÝ K., *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organisaci církve československé*. Praha 1925, s. 54.
- ³²⁶ KÜNG H., *Krédo. Apoštolské vyznání víry dnes?* Vyšehrad Praha 2007, s. 142.
- ³²⁷ *Český misál*. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 176.
- ³²⁸ Tamtéž, s. 162.
- ³²⁹ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 264–266.
- ³³⁰ Tamtéž, s. 264–265.
- ³³¹ Tamtéž, cit. s. 264.
- ³³² *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie ČČSH*. Ústřední rada ČČSH, Praha 2004, s. 13.

- ³³³ Srov. *Svatý Václav – ochránce České země*. Dana Stehliková (editor). Arcibiskupství pražské ve spolupráci s Národní galerií v Praze, Univerzitou Karlovou v Praze a Národním muzeem Praha. Nakladatelství Lidové noviny Praha 2008.
- ³³⁴ *Kostel sv. Václava Na Zderaze, prostor pro evangelium a umění*. Sborník k 75. výročí znovuotevření kostela sv. Václava Na Zderaze Církví československou husitskou. Uspořádal Tomáš Butta, Praha 2004.
- ³³⁵ ROYT J., *Historický a umělecký vývoj kostela sv. Václava Na Zderaze*. In: *Kostel sv. Václava Na Zderaze, prostor pro evangelium a umění*. Sborník k 75. výročí znovuotevření kostela sv. Václava Na Zderaze Církví československou husitskou. Uspořádal Tomáš Butta, Praha 2004, s. 12.
- ³³⁶ BUTTA T., *Liturgické zařízení sochaře a mystika Františka Bílka*. In: *Kostel sv. Václava Na Zderaze, prostor pro evangelium a umění*. Sborník k 75. výročí znovuotevření kostela sv. Václava Na Zderaze Církví československou husitskou. Praha 2004, s. 35–36.
- ³³⁷ OREL D., *Hudební prvky svatováclavské*. In: *Svatováclavský sborník. Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého II.3*. Praha 1937, s. 3.
- ³³⁸ ŠKARKA A., *Nejstarší česká duchovní lyrika*. In: *Půltisíciletí českého písemnictví*. Odeon Praha 1986, s. 33–34.
- ³³⁹ *Malý staročeský slovník*. Státní pedagogické nakladatelství Praha 1978, s. 59.
- ³⁴⁰ ŠKARKA A., *Nejstarší česká duchovní lyrika*. In: *Půltisíciletí českého písemnictví*. Odeon Praha 1986, s. 33.
- ³⁴¹ Tamtéž, s. 31.
- ³⁴² PRAŽÁK E., *Svatováclavská píseň v husitství*. In: *Směrování*. Sborník k šedesátinám Amedeo Molnára. Kalich 1983, s. 98–100.
- ³⁴³ *Srov. Sv. Václav ochránce české země*. Lidové noviny Praha 2008, s. 75.
- ³⁴⁴ *Jistebnický kancionál. 1. svazek – graduale*. David R. Holton – Hana Vlhová Wörner (ed.), Brno 2005, s. 235–237.

- ³⁴⁵ KOUBA J., *Slovník českých hymnografů (13.–18. století)*. Praha 2017, s. 254.
- ³⁴⁶ BARTLOVÁ M., *Pravda zvítězila. Výtvarné umění v husitství 1380–1490*. Academia Praha 2015, s. 241.
- ³⁴⁷ *Bohuslava Bílejovského Kronika česká*. Univerzita Karlova v Praze Evangelická teologická fakulta Praha 2011, s. 44.
- ³⁴⁸ FRÝDL D., *Reformní náboženské hnutí v počátcích československé republiky. Snaha o reformu katolicismu v Čechách a na Moravě*. Brno 2001, s. 147.
- ³⁴⁹ KADERÁVEK V.; TRTÍK Z., *Život a víra ThDr. Karla Farského*. Blahoslav Praha 1982, s. 49.
- ³⁵⁰ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé*. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, s. 11–12.
- ³⁵¹ HOLETON D. R., „*O felix Constantia*“: *Liturgická pocta Mistra Jana Husa*. In: *Hus mezi epochami, národy a konfesemi*. K vydání připravil J. B. Lášek. Praha 1995, s. 154–170; Týž, *Oslava Jana Husa v životě církve*. In: *Husitský Tábor*. Supplementum 1, Tábor 2001, s. 83–111; Týž, *Bohoslužebná úcta k Janu Husovi v období české reformace a dnes*. In: *Mistr Jan Hus v proměnách času a jeho poselství víry dnešku*. Uspořádali Zdeněk Kučera a Tomáš Butta, Praha 2012, s. 121–132.
- ³⁵² *Husitský zpěvník. Nábožné písně o Mistru Janu Husovi a Mistru Jeronýmovi*. Praha 1930. FOJTÍKOVÁ J., *Hudební doklady Husova kultu z 15. a 16. století*. Příspěvek ke studiu husitské tradice v době předbělohorské. MISCELLANEA MUSICOLOGICA XXIX. Univerzita Karlova Praha 1981, s. 51–145.
- ³⁵³ ROYT J., *Ikonografie Mistra Jana Husa v 15. až 18. století*. In: *Husitský Tábor*. Supplementum 1, Tábor 2001, s. 405–451.
- ³⁵⁴ MACEK J., *Víra a zbožnost Jagellonského věku*. Praha 2001, s. 81–82.
- ³⁵⁵ HALAMA O., *Svatý Jan Hus*. Kalich Praha 2015.

- ³⁵⁶ Tamtéž, s. 32.
- ³⁵⁷ *Jakoubek ze Stříbra, Kázání na paměť nových mučedníků.* In: *Výbor z české literatury doby husitské. Svazek první.* Československá akademie věd Praha 1963, s. 236–237.
- ³⁵⁸ *Bible kralická šestidílná. Kompletní vydání s původními poznámkami.* Česká biblická společnost Praha 2014, s. 2233.
- ³⁵⁹ *Zpěvník písní duchovních pro církev československou.* Upravil Karel Farský. Praha 1924, č. 152.
- ³⁶⁰ KOUBA J., *Slovník českých hymnografů (13.–18. století).* Praha 2017, s. 424.
- ³⁶¹ *Zpěvník Církve československé husitské.* Blahoslav Praha 2015, s. 144.
- ³⁶² *Alois Adlof. 150 let. Život – služba – odkaz.* Církev bratrská Praha 2012, s. 458.
- ³⁶³ Tamtéž, s. 178–179.
- ³⁶⁴ *Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé.* Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922, č. 96.
- ³⁶⁵ KOVALČÍK Z., *Zpěvník Dr. Karla Farského. Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé.* In: *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské.* Uspořádali Tomáš Butta a Jiří Vaníček. Blahoslav Praha 2017, s. 104.
- ³⁶⁶ *Zpěvník Církve československé husitské.* Blahoslav Praha 2015, č. 286.
- ³⁶⁷ *Český misál.* Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920, s. 124.
- ³⁶⁸ *Bohoslužebná kniha církve československé.* Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952, s. 253–255.
- ³⁶⁹ *Český zápas,* 1968, č. 29–30.
- ³⁷⁰ BUTTA T., *Identita Církve československé husitské ve vztahu k historickým výročím M. Jana Husa a M. Jeronýma Pražského.* TR 2017, č. 1, s. 9–16.

- ³⁷¹ ČERNUŠÁK G., *Dějiny evropské hudby*. Panton Praha Bratislava 1964, s. 8.
- ³⁷² NOVOTNÝ A., *Biblický slovník*. Kalich a Česká biblická společnost Praha 1992, s. 1319.
- ³⁷³ První chrám byl postaven za krále Šalamouna roku 960 před Kristem a stavbu druhého chrámu dokončili Židé po návratu z babylónského zajetí r. 515 před Kristem.
- ³⁷⁴ NOSEK B.; DAMOHORSKÁ P., *Úvod do synagogální liturgie*. Karolinum Praha 2005, s. 52.
- ³⁷⁵ BIČ M., *Ze světa Starého zákona II*. Praha Kalich 1989, s. 430.
- ³⁷⁶ Slovo pochází z hebrejštiny a znamená – pevný, jistý, platně trvajícím. Význam tohoto slova v liturgických modlitbách je „ano“, „tak staň se“, „tak budiž“ apod. Často se slovo vyskytuje v žalmech. Tímto slovem lid stvrzoval slova modliteb (srov. Ž 106,48).
- ³⁷⁷ NOVOTNÝ A., *Biblický slovník*. Kalich a Česká biblická společnost Praha 1992, s. 228-229.
- ³⁷⁸ *Starý zákon s výkladem. Žalmy*. Kalich Praha 1975, s. 545–546.
- ³⁷⁹ NOSEK B.; DAMOHORSKÁ P., *Židovské tradice a zvyky*. Karolinum Praha 2016, s. 196–198.
- ³⁸⁰ ADAM A., *Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Vyšehrad Praha 2001, s. 112–113.
- ³⁸¹ Viz uvedené starozákonní odkazy, z nichž tyto křesťanské chvalozpěvy vycházejí.
- ³⁸² Žalmy, chvalozpěvy, hymny mají v českém ekumenickém překladu Bible odlišnou grafickou úpravu, jsou psány jako poezie.
- ³⁸³ VITOVEC P., *Hudební liturgické tradice Pravoslavné církve. Několik užitečných rad pro kantory a sborové zpěváky*. Brno 1998, s. 5.
- ³⁸⁴ *Pravidla všeobecných a místních sněmů i sv. otců pravoslavné církve*. Pravoslavná církev v Československu 1955, s. 92.

- ³⁸⁵ ČERNUŠÁK G., *Dějiny evropské hudby*. Praha 1964, s. 21–32; KUNETKA, F., *Stručné dějiny hudby a zpěvu v liturgii*. Olomouc 1989, s. 5–10; KYNCL Jaromír. *Od gregoriánského chorálu po současné zpěvní formy*. Český Těšín 2004, s 37–62.
- ³⁸⁶ KYNCL J., *Od gregoriánského chorálu po současné zpěvní formy*. Český Těšín 2004, s. 37–39.
- ³⁸⁷ ČERNUŠÁK G., *Dějiny evropské hudby*. Praha 1964, s. 26.
- ³⁸⁸ KOUBA J., *ABC hudebních slohů. Od raného středověku k W. A. Mozartovi*. Supraphon Praha 1988, s. 16.
- ³⁸⁹ Srov. *Zpěvník ČČSH* č. 330.
- ³⁹⁰ Příkladem je nápěv písně „Hospodine, všech věcí Pane“ ve Zpěvníku ČČSH č. 127, který vychází z gregoriánského chorálu a původně byl zpíván na slova „Kyrie eleison“, jak dokládá verze v utrakvistickém Franusově kancionálu z roku 1505. Později byla melodie otextována a tato písňová verze je v bratrském Rohově kancionálu z roku 1541. Karel Farský tuto píseň zařadil do svého zpěvníku pod č. 97 s odkazem na text podle bratrského Šamotulského kancionálu a na melodii z Vyšehradského rukopisu z roku 1450. V katolickém Šteyerově kancionálu pod č. 402 je přiřazována k začátku mše k části Kyrie.
- ³⁹¹ Znamý hudební soubor Schola Gregoriana Pragensis s uměleckým vedoucím Davidem Ebenem, který se věnuje gregoriánskému chorálu, do svého repertoáru zařazuje také zpěvy z utrakvistického období, například z tzv. Franusova kancionálu.
- ³⁹² HLÁVKOVÁ L.; VLHOVÁ-WÖRNER H., *Hudba*. In: *Husitské století*. P. Cermanová, R. Novotný, P. Soukup (eds.), Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2014, s. 479.
- ³⁹³ MIROVIČ Lazar, *Pravoslávna liturgika I*. Prešov 1994, s. 111.
- ³⁹⁴ Tridentský koncil odvozuje kněžská roucha (lat. *vestes clericales*) od apoštolské tradice (22. zasedání, hlava 5. – *Dokumenty Tridentského koncilu*. Z latinského originálu přeložil Ignác Antonín Hrdina, O. Praem. Praha 2015, s. 166).

- ³⁹⁵ *Pravidla všeobecných a místních sněmů i sv. otců pravoslavné církve*. Pravoslavná církev v Československu 1955, cit. s. 71–72.
- ³⁹⁶ Tamtéž, s. 72.
- ³⁹⁷ MARTINEK R., *Mezi askezí a pohoršením. Oděv nižšího duchovenstva ve vrcholném středověku (1250–1415)*, s. 93.
- ³⁹⁸ Tamtéž, s. 93–95.
- ³⁹⁹ Tamtéž, s. 96.
- ⁴⁰⁰ HUS Jan, *Knížky o svatokupectví*. Nakladatelství Československé akademie věd Praha 1954, cit. s. 53.
- ⁴⁰¹ *Sto listů M. Jana Husa*. Praha 1949, s. 146 a s. 237.
- ⁴⁰² *Kacířská univerzita. Osobnosti pražské utrakvistické univerzity 1417–1622*. P. Hlaváček et al., Univerzita Karlova Praha 2013, s. 149.
- ⁴⁰³ Srov. *Mikuláš z Pelhřimova: Vyznání a obrana táborů*. Academia Praha 1972, s. 88 a s. 93–96.
- ⁴⁰⁴ *Vavřince z Březové Kronika husitská*. K novému vydání upravil Dr. A. Dolenský, Praha 1940, cit. s. 49.
- ⁴⁰⁵ Tamtéž, cit. s. 49.
- ⁴⁰⁶ Srov. *Umění české reformace (1380–1620)*. Academia Praha 2010, s. 221.
- ⁴⁰⁷ Tamtéž, s. 156–159.
- ⁴⁰⁸ MARTINEK R., *Reforma šatů a reforma mravů. Na okraj disciplína katolického kněžstva v potridentském období*. In: *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku*. Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 14. října 2015, Alena Nachtmannová – Olga Klapetková edd., Praha 2015, s. 104.
- ⁴⁰⁹ Tamtéž, s. 289.
- ⁴¹⁰ LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Praha 2014, s. 208.
- ⁴¹¹ Tamtéž, s. 290.

- ⁴¹² Staročeským slovem komže je míněn lněný oblek – vrchní část kněžského roucha užívaného při bohoslužbě.
- ⁴¹³ LANDOVÁ T., *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Praha 2014, s. 290.
- ⁴¹⁴ Srov. *Nové bratrské listy*, 2013 č. 3, s. 71–72.
- ⁴¹⁵ Tamtéž, s. 71.
- ⁴¹⁶ *Apologie Augsburského vyznání*. In: *Kniha svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví augsburské konfese*. Kalich Praha 2006, s. 233.
- ⁴¹⁷ GROMBIŘÍK M., *Bohoslužebné oblečení*. Evangelický kalendář 2012, Slezská evangelická církev a. v. 2011, s. 96.
- ⁴¹⁸ Srov. *Umění české reformace (1380–1620)*. Horníčková K.; Šroněk M. (eds.), Academia Praha 2010, s. Umění české reformace, Praha 2010, s. 284–287.
- ⁴¹⁹ FILIPI P., *Pozvání k oslavě. Evangelická liturgika*. Kalich Praha 2011, s. 163.
- ⁴²⁰ Tamtéž, s. 162–163.
- ⁴²¹ Tamtéž, s. 163.
- ⁴²² Jedná se o tyto starší i současné řády: KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném 29. a 30. srpna 1924 v Praze-Smíchově*. Ústřední rada církve československé v Praze, s. 126–152. *Bohoslužebná kniha církve československé*. Vydala Ústřední rada CČS, Blahoslav, Praha 1952 (Bohoslužebný řád církve čsl.), s. 9–16. *Bohoslužebný řád Církve československé husitské (přijaty prvním zasedáním VI. řádného sněmu CČSH dne 17. 10. 1971 a vyhlášený ústřední radou CČSH dne 5. 11. 1971)* In: *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské*. Praha 2004, s. 19–22. Též se o bohoslužebném oděvu, respektive o taláru zmiňuje Ústava CČSH, Řád duchovenské služby, Agenda a sněmovní dokument Služby v církvi, přijaty na 6. zasedání VIII. sněmu CČSH.
- ⁴²³ Srov. SKOČDOPOLE A., *Příručka bohosloví pastýřského*, Budějovice 1874, s. 116–123; SCHALLER M., *Liturgie (Kněžský oděv)*. Praha 1933, s. 89–103.

- ⁴²⁴ KALOUS F., *Bohoslužebné roucho duchovních církve československé*. ČZ 1938, č. 2, s. 12.
- ⁴²⁵ MAREK P., *Česká reformace 20. století? K zápasu Církve československé (husitské) o vizi českého moderního křesťanství v letech 1920–1924*. Univerzita Palackého v Olomouci. Olomouc 2015, s. 240.
- ⁴²⁶ K pravoslavným bohoslužebným oděvům viz MIRKO-VIČ L., *Pravoslávna liturgika I. Bohoslužebná rúcha*. Prešov 1994, s. 110–124; FARRUGIA G. E., *Encyklopedický slovník křesťanského východu (Liturgická roucha)*. Refugium, Olomouc 2008, s. 532–533; MRŇÁVEK Tomáš, *Vývoj a struktura Liturgie sv. Jana Zlatoústého*. Pavel Mervart Červený Kostelec 2016, s. 136–153.
- ⁴²⁷ K vývoji a z hledu bohoslužebných rouch v době první republiky s jejich vyobrazením viz JONOVÁ J., *Nová církev – nová roucha. Vývoj liturgického a duchovenského oděvu v Církve československé v době první republiky*. In: *Společná role módy po vzniku Československé republiky*. Vydal Národní památkový ústav 2019, územní pracoviště středních Čech v Praze, s. 67–76.
- ⁴²⁸ KALOUS F., *Bohoslužebné roucho duchovních církve československé*. ČZ 1938, č. 2., s. 12.
- ⁴²⁹ KALOUS F., *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném 29. a 30. srpna 1924 v Praze-Smíchově*. Ústřední rada církve československé v Praze, cit. s. 133.
- ⁴³⁰ JONOVÁ Jitka, *Nová církev – nová roucha. Vývoj liturgického a duchovenského oděvu v Církve československé v době první republiky*. In: *Společná role módy po vzniku Československé republiky*. Vydal Národní památkový ústav 2019, územní pracoviště středních Čech v Praze, s. 73.
- ⁴³¹ HORSKÝ R., *Bohoslužebné předměty a symboly v církvi československé*. Praha 1963, s. 35.
- ⁴³² *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nářeby Josef. F. Pícha, Praha 1952, cit. s. 10.

- ⁴³³ HORSKÝ R., *Bohoslužebné předměty a symboly v církvi československé*. Praha 1963, s. 35.
- ⁴³⁴ *Bohoslužebná kniha církve československé*. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápevy Josef. F. Pícha, Praha 1952, cit. s. 10.
- ⁴³⁵ *Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Vydala ÚR CČSH Praha 1983, cit. s. 85.
- ⁴³⁶ *Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Vydala ÚR CČSH Praha 1983, cit. s. 89.
- ⁴³⁷ *Řád duchovenské služby Církve československé husitské z roku 2004 ve znění novelizací*, § 16 odst. 2.
- ⁴³⁸ *Ústava Církve československé husitské*. Schválena 3. zasedáním VIII. sněmu 19. října 2002 v Praze, ve znění novelizace přijaté 4. zasedáním VIII. sněmu 25. června 2005 v Praze a 5. zasedáním VIII. sněmu 26. ledna 2008 v Praze, čl. 13.
- ⁴³⁹ *Služby v církvi*. In: *VIII. sněm Církve československé husitské. Průběh, dokumenty, poselství*. Uspořádal T. Butta. Praha 2014, s. 27.
- ⁴⁴⁰ Tamtéž, s. 28.
- ⁴⁴¹ KUNETKA F., *Slavnost našeho vykoupení*. Kostelní Vydří 1997, s. 82.
- ⁴⁴² Srov. HRADILEK P., *Bohoslužba jako cesta k sblížení. Křesťanská liturgika*. Vydal Institut ekumenických studií. s. 11.
- ⁴⁴³ BOUŠE Z., *Malá katolická liturgika. Tradice – kritika – budoucnost*, Praha 2002, cit. s. 31–32.
- ⁴⁴⁴ *Judaismus od A do Z*. Ja'akov Newman; Gavri'el Sivan. Sefer Praha 1992, s. 151.
- ⁴⁴⁵ *Spisy apoštolských otců*. Kalich Praha 1985, s. 19 a s. 23.
- ⁴⁴⁶ *Žehnání z Bible a křesťanské tradice viz SALAJKA M., Modlitby z křesťanských pramenů a liturgických tradic*. Blahoslav Praha 2000, s. 51–54.
- ⁴⁴⁷ Srov. *Božská liturgie svatého Jana Zlatoústého a svatého Basila Velikého s podrobnými liturgickými úkony pro kněze, diakona a žalmistu*. Praha 2012, s. 87.

- ⁴⁴⁸ *Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*. Praha 2010, s. 364.
- ⁴⁴⁹ Srov. též píseň č. 165 ve Zpěvníku CČSH, 3. sloka.
- ⁴⁵⁰ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církev československou*. Praha 1924, s. 202.
- ⁴⁵¹ *Bohoslužebná kniha CČSH. Liturgické modlitby podle období církevního roku (Malý misál)*. Praha 1992, s. 42.
- ⁴⁵² *Tamtéž*, s. 46.
- ⁴⁵³ *Liturgie*. In: *Zpěvník písní duchovních pro církev československou*. Praha 1924, s. 208.
- ⁴⁵⁴ *Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH*. Ústřední rada CČSH, Praha 2004, s. 66.
- ⁴⁵⁵ *Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve*. Praha 2010.
- ⁴⁵⁶ *Obřady žehnání. Římský rituál nově uspořádaný podle ustanovení druhého Vatikánského koncilu, vydaný papežem Pavlem VI.* Česká biskupská konference Praha 2013.
- ⁴⁵⁷ Srov. SOBEZCKO Helmut Jan, *Priorita žehnání osobám před žehnáním nad věcmi v pokoncilním Benedictionale*. In: *Obřady žehnání v různých liturgických tradicích*. Walerian Bugel (ed.), Olomouc 2006, s. 57.
- ⁴⁵⁸ *Obřady žehnání. Římský rituál nově uspořádaný podle ustanovení druhého Vatikánského koncilu, vydaný papežem Pavlem VI.* Česká biskupská konference Praha 2013, s. 17.
- ⁴⁵⁹ *Tamtéž*, s. 16.
- ⁴⁶⁰ KUNETKA F., *Sedm tezí ke kosmoteandrickému rozměru v obnovených obřadech De benedictionibus*. In: *Obřady žehnání v různých liturgických tradicích*. Walerian Bugel (ed.), Olomouc 2006, s. 98.
- ⁴⁶¹ *Agenda. Třetí část. Obřadní příručka Církve československé husitské*. Praha 2015, s. 105–113.
- ⁴⁶² *Tamtéž*, s. 106.

⁴⁶³ *Agenda. Třetí část. Obřadní příručka Církve československé husitské*. Praha 2015, s. 30.

⁴⁶⁴ Vybrané biblické texty a modlitby pro tyto příležitostné obřady jsem zařadil do sbírek modliteb – *Modlitby za církev a při různých příležitostech*. Blahoslav Praha 2011, s. 112–118 a *Modlitby k církevnímu roku, výročím a obřadům*. Blahoslav Praha 2018, s. 124–143.

Z pramenů a literatury:

ADAM Adolf, *Liturgický rok. Historický vývoj a současná praxe*. Vyšehrad Praha 1998.

ADAM A., *Liturgika. Křesťanská bohoslužba a její vývoj*. Vyšehrad Praha 2001.

ADAM A.; BERGER R., *Pastoralliturgisches Handlexikon*. Freiburg 1980.

Agenda /dr. Karla Farského/. In: *Zpěvník písní duchovních*. Praha 1930, s. 270–346.

Agenda. Za vedení ideové rady Církve československé zpracoval a upravil V. Drtina. Blahoslav, Praha 1951.

Agenda Církve československé husitské. První část, Liturgický výbor VIII. sněmu CČSH za vedení Josefa Špaka. Praha 1994.

Agenda Církve československé husitské. Druhá část. Pohřební obřady. Liturgická komise Ideové rady CČSH za vedení patriarchy Josefa Špaka. Praha 1997.

Agenda. První část. *Obřadní příručka Církve československé husitské*. Praha 2006.

Agenda. Druhá část. *Pohřební obřady. Obřadní příručka Církve československé husitské*. Praha 2015.

Agenda. Třetí část. *Obřadní příručka Církve československé husitské*. Praha 2015.

Agenda Českobratrské církve evangelické. Bohoslužebná kniha. Díl první. Praha 1983.

Agenda Českobratrské církve evangelické. Bohoslužebná kniha. Díl druhý. Praha 1988.

BARTLOVÁ Milena, *Pravda zvítězila. Výtvarné umění v husitství 1380–1490*. Academia Praha 2015.

BAŤOVÁ Eliška, *Kolínský kancionál z roku 1517 a bratrský zpěv na počátku 16. století*. Praha 2011.

BERGER Rupert, *Liturgický slovník*. Vyšehrad Praha 2008.
Bible kralická šestidílná. Kompletní vydání s původními poznámkami. Česká biblická společnost Praha 2014.

Bohoslužebná kniha církve československé. Za vedení Liturgické komise zpracoval a upravil Alois Tuháček. Nápěvy Josef. F. Pícha, Praha 1952.

Bohoslužebná kniha CČSH. Liturgické modlitby podle období církevního roku (Malý misál). Praha 1992.

Bohoslužebná kniha Církve československé husitské. Liturgie podle patriarchy Karla Farského. Druhá liturgie CČSH. Ústřední rada CČSH, Praha 2004.

Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s biblickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií podle patriarchy Karla Farského. I. díl – řada A. Praha 2013.

Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s biblickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií podle patriarchy Karla Farského. II. díl – řada B, Praha 2014.

Bohoslužebná kniha Církve československé husitské s biblickými čteními podle Ekumenického lekcionáře a Liturgií podle patriarchy Karla Farského. III. díl – řada C, Praha 2015.

Bohoslužebné zpěvy církve československé. Blahoslav Praha 1952.

Bohoslužebný řád Církve československé husitské. In: *Usnesení VI. řádného sněmu CČSH.* Praha 1983, s. 84–90.

Bohoslužebný řád CČSH. vyd. ÚR CČSH, Praha 1992.

Bohoslužebný řád CČSH. In: *Liturgie CČSH.* vyd. 2004, s. 17–22.

BOUŠE Zdeněk Bonaventura: *Malá katolická liturgika. Tradice, kritika, budoucnost.* Vyšehrad, Praha 2004.

Božská liturgie svatého Jana Zlatoústého a svatého Basila Velikého s podrobnými liturgickými úkony pro kněze, diakona a žalmistu. Praha 2012.

Bratrské písně. Druhé rozšířené vydání. Bratrská jednota baptistů. Praha 1971.

Bratrský zpěvník. K výročí založení Jednoty bratrské 1457–1957. 1954.

BUGEL Walerian, *Anafora jako teologický text. Vybrané otázky na příkladu pokoncilních eucharistických modliteb římské liturgie.* Olomouc 2015.

BUJNA Lukáš, *Smysl, stavba a zvěst ekumenického lekcionáře*. In: *Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světa*. Uspořádali Tomáš Butta, Zdeněk Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012, s. 56–57.

BUTTA Tomáš, *Liturgické zařízení sochaře a mystika Františka Bílka*. In: *Kostel sv. Václava Na Zderaze, prostor pro evangelium a umění*. Sborník k 75. výročí znovuotevření kostela sv. Václava Na Zderaze Církví československou husitskou. Praha 2004, s. 34–39.

BUTTA T., *Uvedení do bohoslužebné teorie a praxe v Církvi československé husitské. Prakticko-teologický výklad Liturgie podle patriarchy Karla Farského*. Karolinum Praha 2005.

BUTTA T., *Znovuobjevování daru Liturgie*. Vydalo tiskové středisko při DR CČSH Brno 2007.

BUTTA T., *Bohoslužebný život Církve československé husitské*. In: *90 let Církve československé husitské*. Praha 2010, s. 175–184.

BUTTA T., *Liturgie podle dr. Karla Farského – vznik a vývoj v počátečním období*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 93–105.

BUTTA T., *Modlitby za církev a při různých příležitostech*. Blahoslav Praha 2011.

BUTTA T., *Liturgie Církve československé husitské – aktuální problematika a pokus o její vyznačení*. In: *Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světa*. Uspořádali Tomáš Butta, Zdeněk Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012, s. 8–17.

BUTTA T., *Staroslověnská bohoslužba a liturgie Farského*. Vydala Církev československá husitská edice Blahoslav. Praha 2013.

BUTTA T., *V církvi se zpívá od počátku*. ČZ 2015, č. 7, s. 5.

BUTTA T., *Praktický liturgický projev*. Učební texty Husova institutu teologických studií. Praha 2015.

BUTTA T., *K identitě liturgického slavení Církve československé husitské*. TR 2015, č. 4, s. 361–370.

BUTTA T., *K pramenům a duchovnímu dědictví Farského liturgie*. ČZ 2016, č. 17, s. 4.

BUTTA T., *Úcta k Marii v bohoslužebném životě Církve československé husitské*. ČZ 2016, č. 5, s. 1.3.

BUTTA T., *Svědkové Páně*. In: *Identita CČSH v duchovním životě a zbožnosti*. Sborník z teologické konference v Brně 26.–27. 5. 2016. Vydala CČSH, Praha 2016, s. 25–30.

BUTTA T., *O svátku těla a krve Páně v české reformaci*. In: *Blahoslav 2016*. Praha 2015, s. 52–54.

BUTTA T., *Liturgie dr. Karla Farského – duchovní zdroje, historický kontext vzniku a její podoba*. In: *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*. Praha 2017, s. 116–128.

BUTTA T., *Křesťanské stavby v průběhu měnících se staletí*. ČZ 2018, č. 3, s. 6.

BUTTA T., *K vývoji a podobě liturgického oděvu v CČSH*. ČZ 2018, č. 21, s. 1.

BUTTA T., *Liturgický prostor a jeho pojetí v Církvi československé husitské*. In: *Sbory Církve československé husitské – architektonické dědictví našich regionů*. Kolektiv autorů CČSH a ČVUT. Praha 2018, s. 29–42.

BUTTA T., *Modlitby k církevnímu roku, výročím a obřadům*. Blahoslav Praha 2018.

BUTTA T., *Jaké místo zauímají v naší víře svědkové Páně*. ČZ 2019, č. 41, s. 5.

BUTTA T., *K 100. výročí Českého misálu a české vánoční bohoslužby*. ČZ 2019, č. 15, s. 5-6.

BUTTA T., *K symbolice hostií podle Františka Bílka*. ČZ 2020, č. 33, s. 1.

CABAN Peter, *Liturgika. Princípy a teológia liturgie*. Trnava 2010.

CABAN P., *Dejiny slávenia eucharistie do druhého Vatikánskeho koncilu*. Trnava 2010.

CABAN P., *Dejiny kresťanskej liturgie v staroveku*. Praha 2013.

Církev československá husitská ve vztahu k ekumeně. In: VIII. sněm Církve československé husitské. *Průběh, dokumenty, poselství.* Praha 2014, s. 75–89.

CLÉMENT Olivier, *Tři modlitby. Otče náš. Modlitba k Duchu svatému. Modlitba svatého Efréma.* Kostelní Vydří 1997.

CLÉMENT O., *Pohledy do budoucnosti.* Refugium Velehrad – Roma 1998.

ČERNOUŠEK Tomáš, *Liturgický prostor.* Olomouc 1995.

ČERNUŠÁK Gracian, *Dějiny evropské hudby.* Praha 1964.

ČERNÝ Pavel, *Co znamená tělo a krev Páně? Eucharistie a zápas o jednotu církve.* In: *Theologia vitae.* 2009, č. 1, s. 69–84.

Český kancionál. Uspořádal Dr. Dobroslav Orel. Praha 1921.

Český misál. Vydáno péčí Klubu reformního duchovenstva. Praha 1919–1920.

DAVID V. Zdeněk, *Nalezení střední cesty. Liberální výzva utrakvistů Římu a Lutherovi.* Praha 2012.

DAŇHELKA Jiří, *Husitské písně.* Československý spisovatel. Praha 1952.

Dokumenty liturgické obnovy. Matice cyrilometodějská s. r. o. Olomouc 1994.

Dokumenty Tridentského koncilu. Z latinského originálu přeložil Ignác Antonín Hrdina, O. Praem. Praha 2015.

DONGHI Antonio, *Gesta a slova.* Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1995.

Druhý návrh obřadní příručky pro církev československou. Praha 1920.

Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře. Aleš Filip, Norbert Schmidt (eds.), SYNĚSIS Sborník Mikulovského centra pro evropskou kulturu. Svazek 2, Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2005.

EDGAR Emil, *Protestantismus a architektura.* Nakladatelství Emila Šolce. Praha 1912.

Encyklika Jana Pavla II. Ut unum sint. O ekumenickém úsilí z 25. května 1995. Zvon Praha 1995.

Encyklopedický slovník křesťanského východu. Refugium Velehrad – Roma, Olomouc 2008.

Eucharistie. Mysterium fidei. Trinitas Svitavy ve spolupráci s křesťanskou akademií Řím 2002.

Eucharistická slavnost Starokatolické církve. Starokatolický misál. Praha 2011.

Eucharistické modlitby. Liturgická komise Biskupské konference ČSFR, Praha 1992.

Eucharistické modlitby Alfreda Schillinga. Přel. Václav Konzal. Sít, Praha 2009.

Evangelický kancionál to jest Zpěvník žalmů a písní duchovních pro chrám, školu i dům. Čtvrté vydání. V Praze nákladem spolku Komenského 1904.

Evangelický zpěvník. Vydala synodní rada Českobratrské církve evangelické 1979.

FARSKÝ Karel, *Stručné informace o náboženských názorech, úkolech a organizaci církve československé.* Praha 1925.

FARSKÝ K., *Postily.* Vydal M. Kaňák. Blahoslav Praha 1952.

FILIP Aleš, *Pluralita sakrální architektury v zemích Koruny české v první polovině 20. století.* In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století.* Walerian Bugel a kolektiv. Univerzita Palackého v Olomouci 2011, s. 15–26.

FILIPÍ Pavel, *Hostina chudých. Kapitoly o večeři Páně.* Kalich Praha 1991.

FILIPÍ P., *Příručka pro ekumenické bohoslužby.* ERC Praha 1991.

FILIPÍ P., *Po ekumenickém chodníku. Příručka ke vztahům a možnostem spolupráce mezi církvemi.* Praha 2008.

FILIPÍ P., *Liturgická obnova jako aktuální téma.* In: *Theologia vitae* 2008, č. 2, s. 187–196.

FILIPI P., *Pozvání k oslavě. Evangelická liturgika*. Kalich Praha 2011.

FILIPI P., *Hledání liturgické tváře Církve českobratrské evangelické v první polovině 20. století*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 85–91.

FOJTÍKOVÁ Jana, *Hudební doklady Husova kultu z 15. a 16. století. Příspěvek ke studiu husitské tradice v době předbělohorské*. In: *Miscellanea musicologica XXIX*, UK Praha 1981, s. 51–145.

Fórum pastorálních teologů X. Tajemství eucharistie: Pascha, oběť, iniciace a spiritualita. Olomouc 2013.

František Bílek (1872–1941). Galerie hlavního města Prahy 2000.

František Bílek v Církvi československé husitské. Uspořádala Milena Mikulecká. ÚR CČSH Praha 2000.

GENNEP van Arnold, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*. Praha 1996.

GUARDINI Romano, *O posvátných znameních*. Karmelitánské nakladatelství, Kostelní Vydří 1992.

GUARDINI R., *O podstatě uměleckého díla*. Uspořádal a předmluvu napsal Walter Zahner. Přeložil Karel Šprunk. Centrum teologie a umění. Triáda Praha 2009.

HALAMA Ota, *Utrakvistická úcta k českým světcům*. In: *Světcí a jejich kult ve středověku*. Sborník katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy. Dějiny umění – historie IV. Praha 2006, s. 189–197.

HALAMA O., *Otázka svatých v české reformaci. Její proměny od doby Karla IV. do doby České konfese*. Brno 2012.

HALAMA O., *Svatý Jan Hus*. Praha 2015.

HIPPOLYT Římský, *Apoštolská tradice*. Velehrad 2000.

HLÁVKOVÁ Lenka; VLHOVÁ-WÖRNER Hana, *Hudba*. In: *Husitské století*. P. Cermanová, R. Novotný, P. Soukup (eds.), Nakladatelství Lidové noviny. Praha 2014, s. 474–489.

HOLETON R. David, „*O felix Constantia*“: *Liturgická pocta Mistra Jana Husa*. In: *Hus mezi epochami, národy a konfesemi*. K vydání připravil J. B. Lášek. Praha 1995, s. 154–170.

HOLETON R. D., *Žehnání neživých předmětů a „nečlověčích“ bytostí v anglikánské liturgické tradici*. In: *Obrády žehnání v různých liturgických tradicích*. Colloquium 2006. Ed. Walerian Bugel. Olomouc 2006, s. 23–41.

HOLETON R. D., *Liturgický život české reformace*. In: *Umění české reformace (1380–1620)*. Academia Praha 2010, s. 219–233.

HOLETON R. D., *Bohoslužebná úcta k Janu Husovi v české reformaci a dnes*. In: *Mistr Jan Hus v proměnách času a jeho poselství víry dnešku*. Uspořádali Zdeněk Kučera a Tomáš Butta. Praha 2012, s. 121–126.

HORSKÝ Rudolf, *Bohoslužebné předměty a symboly v církvi československé*. Praha 1963.

HORYNA Martin, *Česká reformace a hudba. Studie o bohoslužebném zpěvu českých nekatolických církví v období 1420–1620*. In: *Hudební věda*. 2011, č. 1, s. 5–33.

HRABA Vladimír, *Kristus vprostřed nás. Výklad liturgie a malá liturgika Církve československé husitské*. Vydala Královéhradecká diecéze CČSH. Hradec Králové 2018.

HRADILEK Pavel, *Bohoslužba jako cesta k sblížení. Křesťanská liturgika*. Vydal Institut ekumenických studií. Praha 2018.

Husitský zpěvník. Nábožné písně o Mistru Janu Husovi a Mistru Jeronýmovi. Praha 1930.

CHADIMA Martin, *Fenomén eucharistie (Od Starého zákona po současnost)*. Praha 2013.

CHALUPSKI Michal, *Bohoslužba českých a moravských evangelíků od doby toleranční do 20. století*. Teologická reflexe 2019, č. 2, s. 179–191.

Jan Amos Komenský. Kancionál. K vydání připravila Olga Setari. Kalich Praha 1992.

JINDRA Martin, *Husitské synagogy*. ČZ 2015, č. 20, s. 7.

JINDRA M., *Výtvarné umění v liturgickém prostoru Církve československé (husitské)*. In: *Sbory Církve československé husitské – architektonické dědictví našich regionů*. Kolektiv autorů CČSH a ČVUT. Praha 2018, s. 65–76.

JINDRA M., *Macešský život hostií podle návrhu Františka Bílka v Církvě československé husitské*. TR 2020, č. 1, s. 70–79.

Jistebnický kancionál. 1. svazek – graduale. David R. Holeton – Hana Vlhová Wörner (ed.), Brno 2005.

Jistebnický kancionál. 2. svazek – cantionale. Ed. Hana Vlhová Wörner, Chomutov 2019.

JONOVÁ Jitka, *Nová církev – nová roucha. Vývoj liturgického a duchovenkého oděvu v Církvě československé v době první republiky*. In: *Společná role módy po vzniku Československé republiky*. Vydal Národní památkový ústav, územní pracoviště středních Čech v Praze 2019, s. 67–76.

Judaismus od A do Z. Ja'akov Newman; Gavri'el Sivan. Sefer Praha 1992.

KADERÁVEK Václav, *Geneze liturgie dr. Karla Farského*. TR 1977, s. 39–42.

KADERÁVEK V.; SALAJKA M., *Církev a čas*. Praha 1982. *Kalich jako symbol v prvním století utrakvismu*. Ota Halama a Pavel Soukup (eds.), Centrum mediévistických studií. FILOSOFIA Praha 2016.

KALINA Pavel, *Umění a mystika. Od Hildegardy z Bingen k abstraktnímu expresionismu*. Academia Praha 2013.

KALOUS František, *Řád bohoslužebný*. In: *Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze*. ÚR CČS, Praha, s. 126–152.

KALOUS F.; KAŇÁK M., *Poznámky k rukopisu „Liturgie“ od dr. K. Farského*. NR 1942, č. 3, s. 150–154.

Kancionál. Společný zpěvník českých a moravských diecézí. Česká katolická charita, Praha 1979.

KAŇÁK Bohdan, *Výklad svátosti večeře Páně ve středověkém husitství*. In: *Základy víry a tematika svátostí v teologickém*

ké diskusi. Sborník přednášek a referátů z teologické konference. Brno 2001, s 22–26.

KAŇÁK B., *Olomouc. Husův sbor. Církevní památky sv. 41.* Historická společnost Starý Velehrad se sídlem na Velehradě. Velehrad 2007.

KAŇÁK Miloslav, *Význam Českého misálu pro vznik církve československé.* ČZ 1949, č. 51–52, s. 236.

KAŇÁK M., *Liturgický projev církve českomoravské v historickém přehledu a vývoji.* NR 1942, s. 27–32; 97–103; 167–176; 208–217.

Kniha modliteb a služebností Českobratrské církve evangelické. Praha 1939.

Kniha svornosti. Symbolické čili vyznavačské spisy evangelických církví Augsburské konfese. Kalich Praha 2006.

KOLÁŘ Pavel, *Na cestě k teologickému propriu CČSH.* In: *Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světu.* Uspořádali Tomáš Butta, Zdeněk Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012, s. 18–40.

KOLÁŘ P., *Kázání v kontextu bohoslužebného slavení.* In: LIGUŠ J., BUTTA T., KOLÁŘ P. a kol.: *Kazatelství v kontextu tradice a přítomnosti. Studie z homiletiky.* Praha 2014, s. 226–261.

KOLÁŘ P., *Otázka univerzality liturgického slavení a její význam pro liturgický život CČSH.* TR 2018, č. 1, s. 18–37.

KOLÁŘ P., *Mezi liturgickým a divadelním prostorem. Miroslav Kouřil, církevní architekt a avantgardní scénograf.* In: *Sbory Církve československé husitské – architektonické dědictví našich regionů.* Kolektiv autorů CČSH a ČVUT. Praha 2018, s. 59–64.

KOLÁŘ P., *Liturgie a komunikace.* In: *Prakticko-teologické aspekty mezilidské komunikace.* Flavia Viera s.r.o. Sokolov 2019, s. 163–241.

KOPEČEK Pavel, *Liturgie a architektura. Moderní sakrální architektura v Čechách a na Moravě.* Univerzita Palackého v Olomouci 2013.

KOPEČEK P., *Liturgické hnutí v českých zemích a pokoncilní reforma*. Brno 2016.

KORMANÍK Peter, *Základné sväté tajiny pravoslávnej cirkvi (Teologicko-praktický výklad)*. Prešov 1996.

KORMANÍK P., *Liturgický rok v pravoslávnej cirkvi*. Prešov 1997.

KORMANÍK P., *Pravoslávna liturgia*. I. Prešov 1999.

KORMANÍK P., *Pravoslávna liturgia*. II. Prešov 2000.

Konstituce o posvátné liturgii. Sacrosanctum Concilium. In: *Dokumenty II. Vatikánského koncilu*. Zvon Praha 1995, s. 125–171.

Kostel sv. Václava Na Zderaze, prostor pro evangelium a umění. Sborník k 75. výročí znovuotevření kostela sv. Václava Na Zderaze Církvi československou husitskou. Uspořádal Tomáš Butta, Praha 2004.

KOUBA Jan, *Kancionály Václava Miřínského. Příspěvek k dějinám české duchovní písně doby poděbradské a jagellonské*. Katedra dějin hudby na filosoficko-historické fakultě Karlovy university v Praze 1959.

KOUBA J., *ABC hudebních slohů. Od raného středověku k W. A. Mozartovi*. Supraphon Praha 1988.

KOUBA J., *Slovník českých hymnografů (13.–18. století)*. Praha 2017.

KOUREL Miroslav, *Církevní dům*, Nový zápas 1 (1935), s. 57–61; 90–93.

KOVALČÍK Zdeněk, *Hudba v Církvi československé husitské*. In: *90 let Církve československé husitské*. Praha 2010, s. 185–202.

KOVALČÍK Z., *Zpěvník Dr. Karla Farského. Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestřám církve československé*. In: *Karel Farský. Sborník věnovaný 90. výročí modernistického kněze, učitele a patriarchy Církve československé husitské*. Uspořádali Tomáš Butta a Jiří Vaníček. Blahoslav Praha 2017, s. 83–115.

KRATOCHVÍLOVÁ Dagmar a kolektiv, *Svědkové a mučedníci*. Praha 1996.

- KŘESINA Václav, *Zpěvník ČČS. NR 1958*, s. 218–221.
- KUČERA Zdeněk, *O teologickou totožnost církve československé husitské*. Praha Husova československá bohoslovenská fakulta, Praha 1988.
- KUČERA Z., *Trojiční teologie. Základ teologie ve zjevení*. Brno 2001.
- KUNETKA František, *Stručné dějiny hudby a zpěvu v liturgii*. CMBF Olomouc 1989.
- KUNETKA F., *Svatosti dary Slova, které se stalo Tělem. Dogmaticko-liturgická studie*. Matice cyrilometodějská. Olomouc. Bez vnočení.
- KUNETKA F., *Židovské kořeny anafory*. Olomouc 1994.
- KUNETKA F., *Liturgický rok ve slavení církve*. Olomouc 1995.
- KUNETKA F., *Slavnost našeho vykoupení. Nástin liturgické teologie*. Kostelní Vydří 1997.
- KUNETKA F., *Úvod do liturgie svátostí*. Kostelní Vydří 2001.
- KUNETKA F., *Eucharistie v křesťanské antice*. Olomouc 2004.
- KUNETKA F., *Chrám jako domus ecclesiae*. In: *Liturgický prostor v současné architektuře*. Jan Klípa (ed.), Sít Praha 2009, s. 5–12.
- KUNETKA F., *Liturgie mezi katolickou modernou a II. Vatikánským koncilem*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 27–46.
- KYNCL Jaromír. *Od gregoriánského chorálu po současné zpěvní formy*. Český Těšín 2004.
- LANDOVÁ Tabita, *Liturgie Jednoty bratrské (1457–1620)*. Praha 2014.
- LÍBAL Patrik, *Meziválečná architektura protestantských kostelů a sborů v Československu*. In: *Za Kralickou do Kralic*. K vydání připravil Jiří Mitáček. Brno 2013, s. 189–196.

Lidový sborník modliteb a bohoslužebných zpěvů pravoslavné církve. Praha 1951.

LIGUŠ Ján a další spoluautoři, *Prakticko-teologické aspekty mezilidské komunikace.* Sokolov 2019.

Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světa. Uspořádali Tomáš Butta, Zdeněk Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012.

Liturgie. In: *Zpěvník písní duchovních pro církev československou.* Praha 1924, s. 193–209.

Liturgie patriarchy Dr. K. Farského. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1939.

Liturgie patriarchy Dr. K. Farského. Vyd. Ústřední rada CČS v Praze 1960.

Liturgický prostor v současné architektuře. Jan Klípa (ed.) Sít Praha 2009.

LURKER Manfred, *Slovník biblických obrazů a symbolů.* Vyšehrad Praha 1999.

MARHENHOLZ Christhard, *Kompendium der Liturgik des Hauptgottesdienstes.* Kassel 1963.

MARTINEK Radek, *Stavovský oděv katolického kněžstva a jeho zobrazení ve výtvarném umění. Historie – proměny – význam. (doktorská disertační práce vedoucí práce Prof. PhDr. Ing. Jan Royt, Ph.D.)* Univerzita Karlova Praha 2013.

MARTINEK R., *Všechny barvy církve: barevnost křesťanského oděvu a její význam v tradici západní církve.* 1. vyd. Moravapress, Ostrava 2014.

MARTINEK R., *Reforma šatů a reforma mravů. Na okraj disciplína katolického kněžstva v potridentském období.* In: *Oděv v Čechách ve středověku a raném novověku.* Sborník příspěvků ze specializované konference uspořádané Národním památkovým ústavem, územním odborným pracovištěm středních Čech v Praze 14. října 2015, Alena Nachtmanová – Olga Klapetková edd., Praha 2015, s. 98–110.

MARTINEK R., *Mezi askézí a pohoršením. Oděv nižšího duchovenstva ve vrcholném středověku (1250–1415).* s. 91–107.

MEDEK Rudolf, *K práci na Farského liturgii*. TR 1974, s. 9–14; s. 51–54.

MELITÓN ze Sard, *O Pasše (PERI PASCHA)*. Přel. Monica Recinová, Červený Kostelec 2010.

MIRKOVIČ Lazar, *Pravoslavná liturgika alebo Náuka o bohoslužbe provoslávnej východnej cirkvi*. I. časť, Belehrad 1965, Pravoslavná bohoslovecká fakulta v Prešove 1994.

Misál na neděle a význačné svátky liturgického roku. Kostelní Vydří 2008.

MRŇÁVEK Tomáš, *Vývoj a struktura Liturgie sv. Jana Zlatoústého*. Pavel Mervart Červený Kostelec 2016.

MÜLLER Gerhard Ludwig, *Dogmatika pro studium i pastorači*. Kostelní Vydří 2010.

Na cestě k jednotě. Leuenberské dokumenty. Sít' 1996.

Návrh obřadních modliteb. Liturgické komisi předkládá duchovenstvo církve českomoravské vikariátů budějovického a táborského. Nákladem rady starších církve českomoravské v Budějovicích. Adolf Mičan Budějovice. 1940.

NOSEK Bedřich; DAMOHORSKÁ Pavla, *Úvod do synagogální liturgie*. Karolinum Praha 2005.

NOSEK B.; DAMOHORSKÁ P., *Židovské tradice a zvyky*. Karolinum Praha 2016.

Nový biblický slovník. Návrat domů Praha 1996.

Obnova církve katolické v československé republice. Návrh Jednoty československého duchovenstva v Praze. Praha 1919.

Obřadní příručka pro církev československou. K. Farský. Nákladem vlastním. 1920.

Obřady žehnání v různých liturgických tradicích. Colloquium 2006. Ed. Walerian Bugel. Olomouc 2006.

ONASCH Konrad, *Liturgie und Kunst der Ostkiche in Stichworten*. Leipzig 1981.

OREL Dobroslav, *Hudební prvky svatováclavské*. In: *Svatováclavský sborník. Na památku 1000. výročí smrti knížete Václava svatého II.3*. Praha 1937.

Pastorální pravidla ke svátostem. In: VIII. sněm Církve československé husitské. *Průběh, dokumenty, poselství.* Praha 2014, s. 40–52.

Pobožnost Církve československé husitské (podle Františka Kalouse). Praha 1995.

POKORNÝ Ladislav a kol., *Obnovená liturgie.* Česká katolická charita. Praha 1976.

Pravidla všeobecných a místních sněmů i sv. otců pravoslavné církve. Pravoslavná církev v Československu 1955.

PRAŽÁK Emanuel, *Svatováclavská píseň v husitství.* In: *Směřování.* Sborník k šedesátinám Amedeo Molnára. Kalich 1983, s. 97–103.

Příběhy raně křesťanských mučedníků. Výbor z nejstarší latinské a řecké martyrologické literatury. Uspořádal Petr Kitzler. Vyšehrad Praha 2009.

Příběhy raně křesťanských mučedníků II. Výbor z latinské a řecké martyrologické literatury 4. a 5. století. Uspořádal a k vydání připravil Petr Kitzler. Vyšehrad Praha 2011.

Putování Egeriino. Itinerarium Egeriae. Přel. Marcela Hejtmanová. České Budějovice 1999.

RATZINGER Josef – Benedikt XVI., *Duch liturgie.* Brno 2012.

RECHLÍK Karel, *Cesty a křižovatky českých moderních kostelů.* Architekt 12 2008. Měsíčník obce architektů, s. 21–24.

REINSBERG Jiří, *O mši svaté. Upravený přepis kázání z let 1981–1990.* TRITON Praha 2016.

RICHTER Klemens, *Kult v Bibli, v židovství a v křesťanství.* Teologické texty 1994, č. 4, s. 110–111.

RICHTER K., *Liturgie a život. Co bychom měli vědět o mši, o církevním roku a smyslu liturgie.* Vyšehrad. Praha 1996.

RICHTER K., *Význam liturgického prostoru pro živé společenství víry.* In: *Liturgický prostor v současné architektuře.* Jan Klípa (ed.) Sif Praha 2009, s. 13–39.

Roráty. České adventní zpěvy 16. století. Karmelitánské nakladatelství Kostelní Vydří 2015.

ROYT Jan, *Slovník biblické ikonografie*. Karolinum Praha 2006.

Rukověť posvátných obřadů pravoslavné církve. Praha 2010.

RUTRLE Otto, *Liturgika I*, 2, Praha 1957.

RUTRLE O., *Liturgika. II. díl*, Praha 1954.

RUTRLE O., KAŇÁKOVÁ A.: *Sbory Církve československé*. Praha 1954.

RUTRLE O., *Liturgická kázeň a tvorba*. NR 1956, s. 149–157.

Římský misál. Přeložil a poznámkami liturgickými opatřil Marian Schaller. Čtvrté úplné vydání. Praha 1947.

SAKAŘ Vladimír, *Příspěvek k problematice patrocinií Mistra Jana Husa*. In: *Ve službách pokoje a spravedlnosti. Sborník prací k sedmdesátinám PhDr. et ThDr. h.c. Miroslava Nováka, kněze, profesora, biskupa a patriarchy Církve československé husitské*. Uspořádal Milan Salajka. Blahoslav Praha 1977, s. 60–67.

SALAJKA Milan, *These k otázce bohoslužebnosti církve*. TR 1973, s. 1–4.

SALAJKA M., *Jak se reformuje liturgie?* TR 1974, s. 93–96; s. 124–134; s. 174–179.

SALAJKA M., *Závazný rámec k našim liturgickým úvahám*. TR 1978, s. 65–69.

SALAJKA M., *Modlitba věřícího společenství*. Blahoslav Praha 1979.

SALAJKA M.; KADERÁVEK V., *Církev a čas*. Blahoslav Praha 1983.

SALAJKA M., *Hudba a zpěv v církvi*. In: *Úvod k praktické teologii a praktickoteologické úvahy*. HBF, Praha 1985, s. 121–165.

SALAJKA M., *Křesťanská bohoslužba*. Blahoslav Praha 1985.

SALAJKA M., *Otázka po liturgickém principu a spiritualitě ČČSH*. TR 1992, s. 7–8.

SALAJKA M., *Kalendář, osobní jména a křesťanské svátky*. Victoria Publishing. Praha 1995.

SALAJKA M., *Modlitby z křesťanských pramenů a liturgických tradic*. Blahoslav Praha 2000.

SALAJKA M., *V očekávání Vánoc*. In: *Akademie u sv. Mikuláše*. Sborník přednášek 2007/2008, s. 25–37.

SÁZAVA Zdeněk, *Místo Písma v naší liturgii*. TR 1974, s. 149–151.

Sbírka duchovních písní a chvalozpěvů církve metodistické. Praha 1925.

Sbory Církve československé husitské – architektonické dědictví našich regionů. Kolektiv autorů CČSH a ČVUT. Praha 2018.

SCHALLER Marian, *Liturgie*. Praha 1933.

SCHMITT Jean-Claude, *Svět středověkých gest*. Vyšehrad Praha 2004.

SCHÜTZEICHEL Herald, *Feier des Gottesdienstes*. Düsseldorf 1996.

SKOČDOPOLE Antonín, *Příručná kniha bohosloví pastýřského*. Budějovice 1874.

SLADKOWSKI Marcel, *Německé evangelické kostely v CČSH*. ČZ 2015, č. 20, s. 8.

SLADKOWSKI M., *Brněnské sbory CČSH*. ČZ 2018, č. 3, s. 8–10.

Slovník antické kultury. Svoboda Praha 1974.

SNÍŽKOVÁ Jitka, *Česká vánoční hudba*. In: FROLEC Václav a kolektiv, *Vánoce v české kultuře*. Vyšehrad Praha 1988, s. 131–193.

SOUKUPOVÁ Drahomíra, *Překlad liturgie dr. Karla Farského do liturgického jazyka církevněslovanského*. NR 1963, s. 92–96.

SPISAR Alois, *Ideový vývoj církve československé (Nástin)*, Praha 1936.

SPISAR A., *Věřouka v duchu církve československé*. Díl druhý. Praha 1945.

Společenství ve svátostech s křesťany jiných církví. Vydal sekretariát ČBK, Praha 2002.

Spisy apoštolských otců. Kalich Praha 1985.

STANČEK Rastislav, *Historický vývin Večere Pánovej a služieb Božích na Slovensku*. In: *Teologická konferencia ECAV na Slovensku na tému Služby Božie a Večera Pánova*. Liptovský Ján 7.–9. 10. 2009. Zostavovateľ: Miloš Klátik. Transcius Liptovský Mikuláš 2010, s. 35–51.

Stručný komentár k Základům víry CČSH a některým jejich formulacím. In: *VIII. sněm Církve československé husitské. Průběh, dokumenty, poselství*. Praha 2014.

Sv. Cyril Jeruzalémský. *Mystagogické katechese*. Refugium Velehrad 1997.

Svatojanský kancionál neboli Kniha duchovních zpěvů pro kostelní i domácí pobožnosti byl vydán v Praze na základě usnesení synodu z roku 1860, k tisíciletému výročí příchodu věrozvěstů sv. Cyrila a Metoděje na Moravu. První díl byl vydán roku 1863.

Svatý Václav ochránce České země. Dana Stehlíková (editor). Arcibiskupství pražské ve spolupráci s Národní galerií v Praze, Univerzitou Karlovou v Praze a Národním muzeem Praha. Nakladatelství Lidové noviny Praha 2008.

Světcí a jejich kult ve středověku. *Sborník Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy*. Dějiny umění – historie IV. Praha 2006.

SVOBODOVÁ Markéta, *Architektonický vývoj sakrálních staveb Církve československé husitské ve 20.–40. letech 20. století*. In: *Dům Boží a brána nebe ve 20. století. Studie o sakrální architektuře*. Aleš Filip, Norbert Schmidt (eds.), SYNÉISIS Sborník Mikulovského centra pro evropskou kulturu. Svazek 2, Centrum pro studium demokracie a kultury Brno 2005, s. 84–97.

ŠANDERA Petr, *Slavíme liturgii*. Vydalo tiskové středisko při DR CČSH Brno 2008.

ŠANDERA P., *Biblická východiska liturgie CČSH a soustavy liturgických čtení*. In: *Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světu*. Uspořádali Tomáš Butta, Zdeněk Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012, s. 51–55.

ŠÁROVCOVÁ Martina, *Cantate domino canticum novum. Iluminované hudební rukopisy české reformace*. In: *Umění české reformace (1380-1620)*. Academia Praha 2010, s. 413–487.

ŠIMEK Josef B., *O žalmech, chvalozpěvech a písničkách*. Praha 1948.

ŠINDLOVSKÝ Evermod Gejza, *Svět liturgie. Slovník základní církevní terminologie*. Klášter premonstrátů na Strahově 1991.

ŠKARKA Antonín, *Nejstarší česká duchovní lyrika*. In: *Půltisíciletí českého písemnictví*. Odeon Praha 1986, s. 13–47.

ŠKARPOVÁ Marie, „Mezi Čechy k pobožnému zpívání náchylnými“. *Šteyerův Kancionál český, kanonizace hymnografické paměti a utváření katolické identity*. Praha 2015.

ŠTERNOVÁ Petra, *Církev československá husitská a její sbory v Libereckém kraji*. *Fontes Nissae XIV*, 2013, č. 1, s. 44–69.

TICHÝ Radek, *Exsultet. Historie a liturgie velikonočního chvalozpěvu*. Krystal Praha 2018.

TILLICH Paul, *Podstata náboženského jazyka*. In: *Biblické náboženství a ontologie*. Výbor ze studií, esejů a kázání. Kalich Praha 1990, s. 113–125.

TONZAR David, *Svatost večere Páně*. In: *Základy víry a teematika svátostí v teologické diskusi. Sborník přednášek a referátů z teologické konference*. Brno 2001, s. 27–35.

TONZAR D., *Vznik a vývoj novodobé husitské teologie a Církve československá husitská*. Karolinum Praha 2002.

TONZAROVÁ Hana, *Lekcionář a misál CČSH z exegetického hlediska*. In: *Liturgie jako oslava Boha, sjednocení církve, poselství spásy světu*. Uspořádali Tomáš Butta, Zdeňek Kučera, Kristýna Mlýnková. Praha 2012, s. 60–66.

Tranovského kancionál. Transcius Liptovský Mikuláš 1971.

TRTÍK Zdeněk, *Význam kázání a zpřítomnění v liturgii*. NR 1953, č. 3, s. 1–7.

- TRTÍK Z., *Komentář k věrouce, dílu II*. Praha 1955.
- TRTÍK Z., *Večeře Páně*. NR 1961, s. 103–109.
- TRTÍK Z., *Smysl Farského liturgie*. TR 1973, s. 145–147.
- TRTÍK Z., *Návrh na dotvoření Farského liturgie*. TR 1974, s. 23–27.
- TRTÍK Z., *Přítomnost Krista v církvi*. TR 1974, s. 69–76.
- TRTÍK Z., *Uvedení do Základů víry*. In: *Theologická revue* 2004, č. 1, s. 85–123.
- TUHÁČEK Alois, *Naše bohoslužebná kniha*. NR 1940, s. 286–291 a 356–371; NR 1941, s. 17–24; 99–111; 280–264.
- Učení náboženství křesťanského*. Přijato I. řádným sněmem církve československé den 28.–30. března 1931. Praha 1948.
- Umění české reformace (1380-1620)*. Horníčková K.; Šroněk M. (eds.), Academia Praha 2010.
- URBAN František, *Mariologické a mariánské inspirace v českém středověku. Mariologie Arnošta z Pardubic, Jana z Jenštejna, Jana Husa a Jana Rokycany*. Olomouc 2016.
- Usnesení VI. řádného sněmu Církve československé husitské*. Praha 1983.
- Uvedení do křesťanského života*. Sekretariát české liturgické komise. Praha 1987.
- VEČEŘÁKOVÁ Markéta, *Změny liturgického prostoru v pražské meziválečné sakrální architektuře*. *Umění*, 1998, roč. 46, č. 6, s. 548–558.
- Velikonoční Triduum*. Sestavil Pavel Hradílek. Vydal Institut ekumenických studií v Praze 2020.
- VITOVEC Peter, *Hudební liturgické tradice Pravoslavné církve. Několik užitečných rad pro kantory a sborové zpěváky*. Brno 1998.
- Vodňanský zpěvníček kostelní. I. Staročeské zpěvy rorátní z doby Karla IV. Písně adventní a vánoční*. Zpracoval Josef Pícha, ředitel chrámové hudby ve Vodňanech. Vodňany bez vnočení.
- VLČEK Stanislav, *O varhanách*. ČZ č. 37, s. 5.

VLČKOVÁ Michaela, *Tělo, čas a prostor v liturgii*. Praha 2017.

VRIES de, Simon Philip, *Židovské obřady a symboly*. Vyšehrad Praha 2008.

WENZLOVÁ Amáta M., *Sakrální architektura Církve československé husitské – vývoj a utváření v počátečním období (1920–1950)*. In: *Liturgická a eklesiální pluralita na území Československa v první polovině 20. století*. Walerian Bugel a kolektiv. Olomouc 2011, s. 159–181.

Základy víry Církve československé husitské. Praha 1975.

Základy víry Církve československé husitské se Stručným komentářem. Praha 2014.

ZIEHR Wilhelm, *Kříž. Symbol – zobrazování – význam*. Kostelní Vydří 1997.

Zpěvník církve československé. Praha 1957.

Zpěvník Církve československé husitské. Blahoslav Praha 2005.

Zpěvník Církve československé husitské. Blahoslav Praha 2015.

Zpěvník církve československé pro Slezsko a pohraniční Moravu. Upravil Ferdinand Stibor. Třetí opravené vydání. Moravská Ostrava 1930.

Zpěvník Českobratrské církve evangelické. Kalich Praha 1952.

Zpěvník písní duchovních doporučitelných bratřím a sestrám církve československé. Upravil Dr. Karel Farský. Praha 1922.

Zpěvník písní duchovních pro církev československou. Upravil Karel Farský. Praha 1924.

Zpěvy z Taizé /Chants de Taizé/. Cluny 1998.

Zpráva o I. řádném sněmu církve československé konaném ve dnech 29. a 30. srpna 1924 v Praze. Ústřední rada církve československé v Praze 1924.

Žlutický kancionál 1558–2008. K 450. výročí Žlutického kancionálu. Editor Petr Brodský. Žlutice 2008.

